

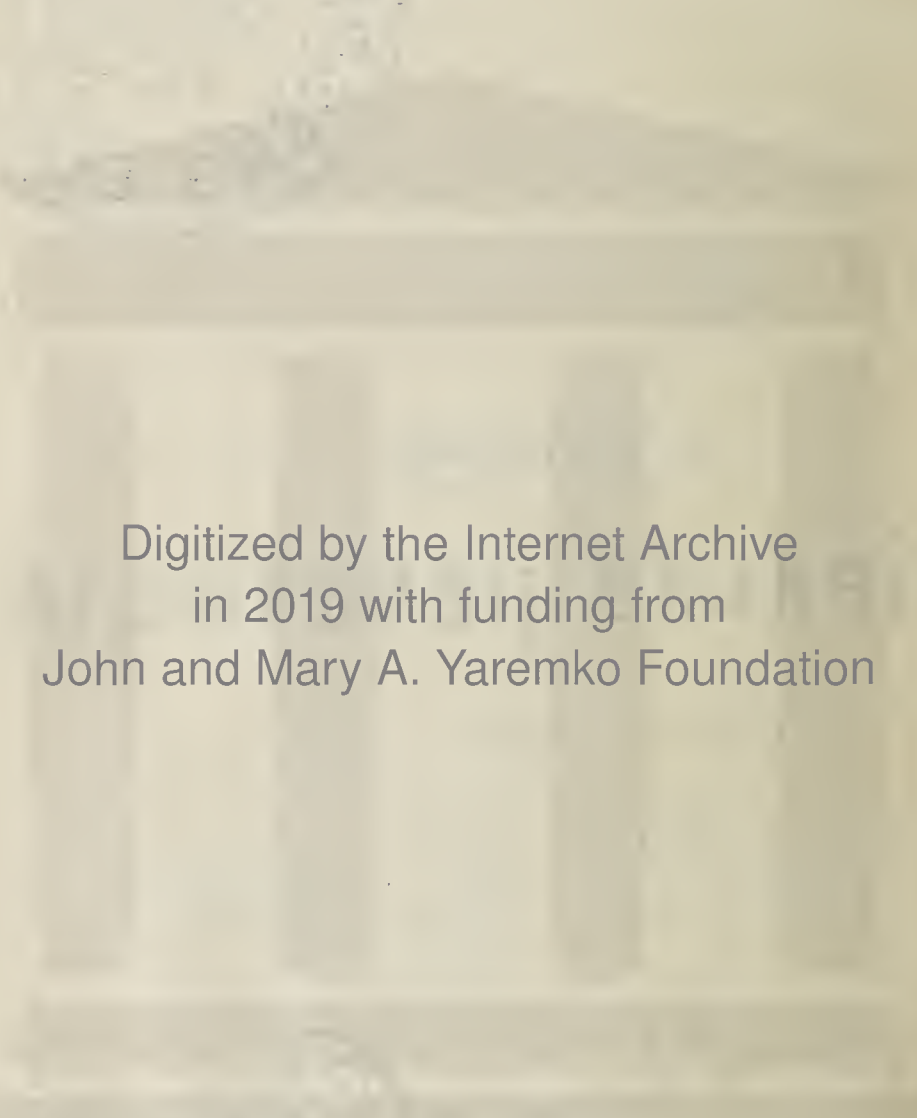
К. КАУТСЬКИЙ.

Соціяльна революція

переклад з німецької мови

*Марусі Ясної.
(Маруся Виногорова)*

Василь Сімович

Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
John and Mary A. Yaremko Foundation

ПЕРЕДМОВА.

Ця стаття повстала на бажання Соціалістичної Читальні в Амстердамі, товариства, що складається переважно з студентів, яке і запросило мене промовляти там і в Дельфті. Між темами, які я їм предложив, була також „Соціяльна революція“. Та коли-ж товариства в обох тих містах вибрали ту-ж саму тему, а я не хотів повторяти того-ж самого, то й розділив цю тему на два відчити, з виду один від другого незалежні, але зв'язані між собою ходом думок, а саме: „Реформа і революція“ і „На другий день після революції“.

Ці відчити бажали товариства видати друком. Розуміється, проти цього я нічого не мав, але в інтересах розповсюдження цих відчитів волів я, щоб їх видала німецька партія, на що голяндські товариші, о котрих мова, радо згодились.

Подані тут відчити не є стенографічними записками. Пишучи їх, додав я де-які думки, які при промові мусів пропустити, щоб не затягувати відчиту, проте все-ж таки тримався я в межах відчиту і не зробив з нього цілої книги.

Ціль праці видно в неї самої, то й не потрібно тут жадних пояснень. Осібне значіння має вона, правда, для голяндців через те, що незадовго перед моїми відчитами, які відбули ся 22-го і 24-го апріля цього року, колишній міністер Пірзон виступив на публічному зібранні оборонцем тези, що, мовляв, пролетарська революція з внутрішніх причин мусить конче не вдатися. Мої відчити були прямою відповіддю на це. П. міністер був такий ласкавий, що з'явився особисто на другому з них; він пильно записував собі уваги, але на жаль не промовляв проти мене.

Крім загальних і місцевих пропагаторських причин, ще й характер моєї публіки — переважно студентський — спонукав мене вибрати темою моїх відчитів „Соціяльну революцію“. Бо-ж між нас саме студенти є як-раз ті, що найтрудніше годять ся з ідеєю революції, принаймні в Німеччині. В кожному разі в Голяндії справа, здаєть ся, стоїть трохи інакше, і настрій моїх голяндських слухачів вразив мене дуже приємно. Мої відчити не викликали ніяких заперечень, лише самі признання. Я сподіваюсь, що це не лише в інтернаціональній ввічливости. Бо марксiзм має між студентами Голяндії багатьох діяльних заступників.

Я не бажаю собі нічого лiпшого над це, як щоб ці відчити викликали таке саме співчуття між німецькими товаришами, яке вони викликали між голяндцями. Цим останнім щиро дякую за їхню щирю гостинність.

Берлін-Фріденау, 2 юня 1902 р.

К. Каутський.

Соціально реформа і революція.

І. Що таке соціальна революція.

Мало є понять, за які-б так сперечались, як за поняття „революція“. Це можна почасти приписати тому, що жадне поняття не є так противне існуючим інтересам і упередженням, як це поняття, а по части-ж і тому, що не багато є таких понять, котрі припускають стільки товмачень.

Події здебільшого не можна розмежувати так різко, як річі, а надто що до суспільних подій, які страшенно заплутані і стають що раз більше заплутавими в міру того, як поступає суспільство, себ-то — чим ріжнороднішими роблять ся форми спільної діяльності людей. А до найбільш заплутаних подій і належить соціальна революція, себ-то: цілковита переміна форм спільної діяльності людей, які унаслідуюно від минулого.

То й не диво, що це слово, яке всі вживають, вживає кожен в иньшому значінню, і той самий чоловік в ріжні часи вживає його в иньшому значінню. Одні розуміють під цим словом барикади, палення замків, гільотини, сентябрьські вбивства, сполучення усього найогиднішого. Другі хотіли-б відібрати цьому слову усю його остроту і вживати його в значінню великих, але непомітних мирних перетворів суспільства, подібних до тих, які наступили завдяки відкриттю Америки або винайденню парової ма-

шини. Між цими двома скрайними розуміннями є ще багато посередних ступнів.

Маркс в своїй передмові до „Критики політичної економії“ розумів під революцією повільну або й більш швидку перемену цілої величезної правної і політичної надбудови суспільства, яка впливає з перемену її економічних основ.

Коли ми триматимемо ся цього опрeдiлення, то зразу-ж з поняття соціальної революції виділяється ся „переміна економічних основ“, яку виконали парова машина або відкриття Америки. Ця переміна є причиною революції, а не самою революцією.

Але я не хотів зупинити ся над цим опрeдiленням соціальної революції. Її можна розуміти і в вузчому значінню, тоді не кожний переворот правної і політичної надбудови суспільства є революцією, але є особлива форма або особлива метода перевороту, яку розуміють при цим!

Кожний соціаліст домагається соціальної революції в ширшому значінню, алеж є соціалісти, які відкидають революцію і бажають досягти соціального перевороту за поміччю самих реформ. Соціальній революції протиставлять соціальну реформу. Над цим протиставленням і дискутується тепер у наших рядах. То-ж лише про соціальну революцію в цьому вузчому значінню, як про особливу методу соціального перевороту, хочу я тут говорити.

Протилежність між реформою та революцією є не в тім, що в одному випадкові вживається ся насильства, а в другому ні. Кожда правна і політична норма є насильною нормою, яку переводить ся силою державної влади. Так само і осібні роди ужиття насильства — улична боротьба і кари на горло — не є головними відзнаками революції від реформи. Вони впливають з осібних умовин і не конче є нерозлучні

з революцією, бо можуть супроводити й реформаційний рух. Витворення „Національної Ради“ з послів третього стану у Франції 17 юня 1789 року було одною з найбільших революційних подій, а однак відбулось без жадного насильства, і навпаки, та-ж сама Франція бачила в 1774 і 1775 рр. великі повстання, які мали єдину цілком не революційну мету — добити ся такої такси на хліб, яка-б положила кінець підвищенню цін на хліб!

Вказування на уличну боротьбу і на кари на горло, як на відзнаки революції, є рівночасно і вказанням на джерело, з якого ми можемо набрати зрозуміння, що до істоти революції. Великий переворот, який почав ся у Франції в 1789 році, став клясичним типом кожної революції. Коли говорять про революцію взагалі, то мають на увазі цю революцію. По ній найкраще можна зрозуміти істоту революції і її протилежність до реформи. Революцію попередив цілий ряд проб реформ, з яких найвідоміщі реформи Тюрго, проб, які з багатьох поглядів прямували до того-ж самого, що потім виконала революція. Що відзначає реформи Тюрго від відповідних заряджень революції? Між одними а другими лежить здобуття політичної власти новою клясою. Це є істотною ріжницею між революцією та реформою. Міри, які прямують до пристосування правної і політичної надбудови суспільства до змінених економічних умов, будуть реформами, коли їх видають кляси, пануючі до того часу в суспільстві політично і економічно, вони є реформами навіть тоді, коли їх не даєть ся з доброї волі, але під напором пригноблених кляс, або-ж обставини примушують це зробити; навпаки-ж, такі міри є впливами революції, коли їх виконує кляса до того часу економічно і політично пригноблена, що тепер завоювала політичну власть, яку мусить для своєї користи ужити і то dokonче на те, щоб

швидче чи повільніше перемінити цілу політичну і правну надбудову і утворити нові форми суспільної діяльності людей.

Завоювання державної влади клясою до того часу пригнобленою, себ-то політична революція, є тому істотною відзнакою соціальної революції в вужчій значінню, в протилежности до соціальної реформи. Хто відкидає принципно політичну революцію, як засіб для соціального перевороту, або хоче обмежити її такими мірами, яких можна добитись від пануючих кляс, то й є соціальним реформатором, хоч-би його суспільний ідеал і як був противний існуючому суспільному ладові. Навпаки, революціонером є кожен, хто прямує до того, щоб пригноблена до цього часу кляса завоювала державну власть. Він не утрачує цього характеру й тоді, коли хоче приготувити або прискорити це завоювання влади за поміччю соціальних реформ, які намагаєть ся вибороти у пануючих кляс. Не домагання соціальних реформ, але ясно висловлене обмеження на них самих, відріжняє соціального реформатора від соціального революціонера. З другого-ж боку лише та політична революція стає соціальною революцією, яку виконує суспільно пригноблена до цього часу кляса, що змушена довершити свою політичну емансипацію соціальною, позаяк її дотеперішнє суспільне становище стоїть в непримиримій суперечности до її політичного панування. Незгода серед пануючих кляс, і бодай би вона прибрала хто зна які гострі форми горожанської війни, не є соціальною революцією.

Я й говоритиму тут про соціальну революцію в цьому, вище з'ясованому значінню.

2. Еволюція і революція.

Соціяльна реформа може дуже гарно погодити ся з інтересами пануючих кляс, лишаючи при цьому їхнє суспільне становище незмінним, а іноді, при певних обставинах, може навіть і зміцнити його. Соціяльна революція в самій істоті протівна інтересам пануючих кляс, позаяк вона в кожному разі означає знищення їхнього пануючого становища. Тому й не диво, що усі пануючі кляси завше оббріхували революцію, ганьбили її і, коли вона, здавалось, загрожувала їхньому становищу, протиставляли ідеї соціяльної революції ідею соціяльної реформи, яку підносили до неба — дуже часто, розумієть ся, лише для того, аби не дати їй можливости здійснитися на землі.

Доказів проти революції черпано з сучасних пануючих філософічних систем. Доки християнство панувало над думками людей, відкидали революцію, як грішне повстання проти поставленого від Бога уряду. В повім завіті винаходили багато доказів цьому, позаяк він повстав за часів римського царства, в добу, коли кожне повстання проти володарів здавалось безнадійним, і всяке політичне самостійне життя зупинило ся. Революційні кляси відповідали, розумієть ся, доказами зі старого завіту, в якому ще живе дух первісної народньої демократії.

Коли-ж теологічний спосіб думання замінено правним, опріділювано революцію як насильне ломання існуючого правного ладу. Але-ж ніхто не може мати права ломати право, виходило отже, що право на революцію є абсурдом, а революція в кожному разі є порушенням права. Але представники кляс збуджених до життя протиставляли існуючому — історічно повставшому праву — право, якого домагались вони як вічного, розумного і природного права, як невідбійне людське право. Отже завоювання назад цього останнього права, яке очевидячки могло бути

втрачене лише через ломлення права, ніяким робом не могло бути нарушенням права, навіть коли-б це сталось і за поміччу революції.

Тепер не роблять жадного вражіння гучні теологічні слова, а надто в революційних клясах суспільства. Але також і вказування на історичне право втратило вже свою силу. Бо-ж революційне джерело сучасного права і сучасних урядів за-молоде для того, аби його признати легальним. Не лише французький уряд, але й династії Італії, Гішпанії, Болгарії, Англії, Голяндії є революційного походження; королі Баварії, Вюртембергу, великі герцоги Бадена і Гесена мають не лише свої титули, але й значну частину своїх земель завдяки протекції революційного парвеню — Наполеона. Гогенцолерни дійшли до свого теперішнього становища по строщених тронах, й самі Габсбурги поклонилися мадярській революції. Державний зрадник Андрасі, котрого поза-очі присуджено на шибеницю в 1852 році, став в 1867 р. імперським міністром, не зрадивши ідеям національної мадярської революції 1848 року.

Сама буржуазія брала діяльну участь в усіх тих переломах історичного права. А ставши пануючою клясою вона не могла вже в ім'я цього права осуджувати революцію, хоч її філософія права і робила все можливе, аби погодити природне право з історичним. Вона мусіла шукати кращих доказів для запламлення революції, і вона їх знайшла в новому світогляді, що повстав разом з нею—в природознавчій. Доки буржуазія була революційною, доти і в природознавстві (в геології і біології) панували теорії катастроф, які виходили з того погляду, що розвій в природі поступає великими раптовими скоками. По буржуазній революції, місце теорій катастроф заступила думка повільного, непомітного розвою, який впливає з нагромадження численних

дрібних кроків поступу і пристосовань в конкуренційній боротьбі. Революційній буржуазії була близька думка про катастрофи в природі, буржуазії реакційній думка ця здавалась нерозумною й неприродною.

Я, розумієть ся, не хочу цим сказати, що теорії природознавців укладались що разу під впливом політичних і соціальних потреб буржуазії. Самі заступники теорій катастроф бували іноді досить реакційними і як-найменше настроєні революційно. Але на кожного, мимо його волі, впливає світогляд класи, серед якої він живе, і кожний надає щось з того і своїм науковим поглядам. Про Дарвіна докладно знаємо, що на його наукові гіпотези дуже вплинули економічні теорії Т. Р. Мальтуса, цього рішучого противника революції. І це теж не є випадковим, що теорії еволюції походять з Англії (Ляйель, Дарвін), держави, котрої історія через 250 років показує лише проби революцій, які пануючі класи все вміли в час задушити.

Слушність або неслухність якогось погляду не залежить, розумієть ся, від того, що він впливає з настрою певної класи. Але від цього настрою залежить його історичне значіння. Коли ширші верстви народу прийняли з запалом нові теорії розвою, яких вони не мали жадної змоги провiрити, то це залежить від того, що ці теорії відповідали глибоко перечутим потребам цих верств. З одного боку — і це зробило їх дорогоцінними для революційних верств — вони усували краще ніж старі теорії катастроф, усяку конечність надприродної сили, яка ступньово за поміччю цілого ряду творчих актів сотворює світ; з другого боку — і через це вони найдужче сподобались буржуазії — признавали вони кожную революцію, кожную катастрофу чимсь неприродним, противним законам природи, а через це й нерозумним. Хто хоче тепер науково поборю-

вати революцію, той робить це в ім'я природознавчої теорії еволюції, яка вчить, що природа не знає скоків, що жадна нагла переміна соціальних умовин є неможливою, що поступ можливий лише шляхом згромадження найдрібніших перемін, поліпшень, званих в суспільстві соціальними реформами. З цього погляду — революція є ненауковим поняттям, проти нього науково-освічені люде можуть лише здвигнути плечима.

На це можна-б зауважити, що не годить ся без застережень рівняти з собою суспільні й природні події. Правда, що як це ми зараз бачили, наше розуміння одних явищ впливає, і то мимо волі, на розуміння других, але це саме не є чимсь корисним і ми повинні не тільки не вимагати сьвідомого перенесення законів одного роду явищ на другий, але навпаки, обмежувати це перенесення. Певно, що кождий поступ в методах досліджування і розуміння одного роду явищ може й буде посувати наперед наші методи досліджування і погляди на явища другого роду; але так само справедливо й те, що кождий з цих родів явищ має також і свої своєрідні закони, які не мають значіння для иньшого роду.

Навіть неживу та оживлену природу треба строго розрізняти, і нікому не впаде на думку закон, який має значіння для одного з цих сьвітів, по зверхній лише подібности переносити цілком на другий, наприклад, проблеми полового розмноження і унаслідування розв'язувати за поміччю законів хемічних сполучень. Але-ж і такої самої хиби допускаеть ся тоді, коли природні закони просто примінують ся до суспільства, наприклад, коли конкуренцію, покликуючись на боротьбу за існування, оголошуєть ся, як природну конечність, або коли з законів природної еволюції висновуєть ся непридатність і неможливість суспільної революції.

Але на це можна-б ще більше відповісти. Бо коли вже й навіки минув в природознавстві час старих теорій катастроф, то навіть і нові теорії, по яких еволюція творить ся лише при помочі нагромадження найдрібніших, непомітних перемін, натрапляють на сильні суперечности; з одного боку росте прихильність до квієтистичних теорій, до теорій консервативних, які і саму еволюцію скорочують до мінімуму, з другого-ж боку самі факти змушують дати катастрофам більш місця в природнім розвою. Це має значіння як для Ляйєлівських теорій геологічної, так і для Дарвінівських теорій органічної еволюції.

Повстає рід сінтези між старими теоріями катастроф та новими — еволюції, подібний до сінтези яку находимо в марксизмі. Подібно тому, як цей розрізняє повільний економічний розвій і більш поспішний переворот правної і політичної надбудови, так і де-які з новіших теорій біологічних і геологічних признають, поруч повільного нагромадження дрібних і дрібнесеньких перемін, також і раптові далеко сягаючі переміни форм, катастрофи, які впливають із цих перемін.

Дуже цікавим прикладом того роду є спостереження, які подав на останньому засіданню природознавців в Гамбурзі де-Фріс (de Vries). Він зауважив, що види рослин і звірів довгий час лишають ся без перемін: де-які нарешті, коли зістаріють ся і не можуть пристосувати ся до змінених житєвих умов, які тим часом змінили ся, погибають. Інші види є щасливійші, вони раптово вибухають, як то він сам висловляється ся, аби дати життя новим численним формам, з яких одні приймають ся й розмножують ся, другі-ж, які не відповідають житєвим умовинам, погибають.

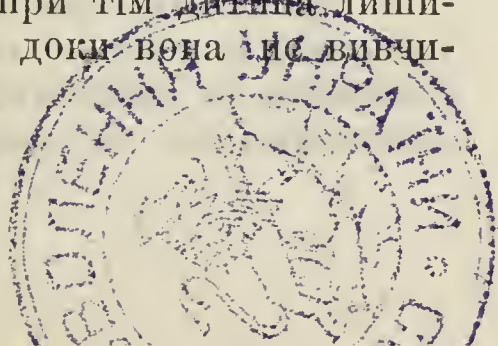
Я не маю наміру робити з цих нових спостережень виводів на користь революції, бо це зна-

чило би зробити ту саму хибу, якої допускають ся ті, що з еволюційної теорії виводять теорії про непригідність революції. Але згадані факти доводять принаймні, що й самі природознавці не згоджують ся що до ролі катастроф в розвою землі і організмів, так що вже з самої цієї причини було-б хибним робити виводи про ролю революції в розвою суспільства на підставі якихсь їхніх гіпотез.

Коли-ж де-які люде, не вважаючи ні на що, хочуть все таки робити такі виводи, то ми можемо привести усім відомий приклад, який добре доводить, що природа теж робить скоки: маю на думці тут акт р о д ж е н н я. Родження є скоком. Тут відразу з плоду, який є частию матириного організму, має спільний з ним обіг крови, відживлюеть ся за посередництвом матириного організму, не дихає, — робить ся самостійна людська істота, з власним обігом крови, істота, що дихає і кричить, що сама приймає поживу і виділяє решту через кишкки.

Аналогія між родженням та революцією відносить ся не лише до раптовности події. Коли придивимось пильнійш, то зауважимо, що ця раптовна переміна при родженню обмежуєть ся самими функціями. Органи розвивають ся лише повільно, і лише на певнім степені розвою стає можливим той скок, який нараз дає волю їх функціям. Коли цей скок трапляєть ся тоді, як ще цей розвій не дійшов до цього ступня, то наслідком того буде не початок нових функцій органів, але задержання усіх функцій — смерть нового створіння. З другого-ж боку повільний розвій органів в матириному лоні міг би тягти ся ще довго, вони ніколи не могли-б почати своїх нових функцій без революційного акту родження. На певнім степені розвою органів скок цей стає неминучим.

Таке саме здibuємо і в суспільстві. І тут революції є наслідком повільних поступених розвоїв (еволуцій). І тут суспільні органи повільно розвиваються. Що може змінитись раптовно одним замахом, революційно, — так це їхні функції. Залізниця розвивається лише поволі. А проте можна за одним замахом перетворити залізницю з капіталістично-функціонуючого підприємства, яке служить лише до збагачення певного числа капіталістів, на соціалістично-функціонуюче підприємство, яке служило-б виключно для загального добра. І так само як при народженні усі функції дитини рівночасно підпадають революції — обіг крові, дихання, травлення — так само і усі функції залізниці мусять підпасти рівночасно за одним замахом революції, бо всі вони як найтіснійше злучені між собою. Не можна удержавлювати ці функції поступенно, одну по другій, наприклад, сьогодні функцію машиніста і кочегара, по кількох літах функцію залізничних сторожів, ще по кількох роках — касирів бухгалтерів і т. д. Це на прикладі залізниці видно дуже ясно; але не менше безрозсудним, як поступенна соціалізація різних функцій залізниці, була-б соціалізація якого-небудь міністерства в централістичній державі. Держава також є одноцільний організм, якого органи мусять функціонувати усі разом; не можна змінити функцій одного з них, не змінивши функцій цілої решти. Ідея ступньового завоювання окремих відділів міністерства соціально-демократією є не менше дивною, як була-б проба розділити акт народження на кілька окремих актів слідуєчих один по другім через який місяць то що, при чому при кожному з тих актів який-небудь окремий орган переходив би зі стану плоду в стан органу самостійної дитини, а при тім дитина лишалась би на матерній пуповині доки вона не вивчилася би ходити і говорити.

Коли-ж не можна залізниць або міністерства перемінити ступньово із капіталістичного функціонування на соціалістичне, а можна це зробити лише одним замахом, і то усі органи нараз, рівночасно, і з органів капіталу зробити органами робітничої кляси, то це можливо лише на певнім ступні розвою органів суспільства; при чому розуміється і в суспільстві не можна, так як і в організмі материнім, науково докладно означити, коли розвій дійшов до потрібного ступня дозрілости.

З другого боку акт родження не означає ще закінчення розвою органів людських, а лише початок нової доби їх розвою. Дитина попадає тепер в нові умови, при яких повстають нові органи, а існуючі вже розвиваються далі в осібному напрямі. В роті виростають зуби, очі навчають ся дивитись, руки — хапати річі, ноги — ходити, уста — балакати і т. д. Так само і соціяльна революція не може означати закінчення соціяльного розвою, а лише представити початок нового розвою. Соціалістична революція може за одним замахом перенести фабрики із капіталістичної власности на суспільну власність. Але лише ступньово при поволі поступаючим розвою можна було-б фабрику зробити не місцем нудної, відразячої, примусової праці, як тепер, а місцем радісної діяльности охочих до життя людей. Соціалістична революція могла-б також за одним замахом повернути і існуючі тепер великі рільні господарства на суспільну власність. Де-ж, навпаки, існують переважно невеликі рільні господарства, там треба-б наперед утворити органи суспільної, соціалістичної продукції в рільній господарці, а це може бути лише ділом повільного розвою.

Ми бачимо, що аналогію між родженням та революцією можна-б повести досить далеко. Але це, розуміється, свідчить лише о тім, що несправедливо, покликаючись на природу, уявляти собі соціяльну

революцію, як щось доконче нерозумне і неприродне. Але ми, як вже сказано, не маємо права із подій в природі робити виводи про події в суспільстві. А тому ми й не маємо права йти далше і на підставі цієї аналогії твердити, що так як кожда жива істота мусить раз перебути катастрофу, щоби дійти до вищого ступеню розвою (акт родження або вилуплення з яйця), то так само і кожде суспільство може лише завдяки катастрофі підвестись на вищий ступінь розвою.

3. Революції в старинних і середньовічних часах.

До розв'язання питання, чи революція є конечністю чи ні, можемо ми дійти лише шляхом досліджування фактів, що відзначають хід суспільного розвою, а не шляхом природознавчо-історичних аналогій. Але досить глянути на цей хід розвою щоби побачити, що соціальна революція, в нашому взятому тут вужчому значінню, не є конечним наслідком кожного суспільного розвою. Ще до повстання клясових протилежностей і політичної власти існував суспільний розвій і то навіть дуже значний. Але, розумієть ся, в цій стадії розвою захоплення політичної власти пригнобленою клясою, себ-то соціальна революція, було неможливим.

Та навіть коли повстали клясові протилежності і державна власть, то ще довго не здибуємо ні в старинних, ні в середніх віках нічого, щоби цілком відповідало нашому розумінню соціальної революції. Правда, ми здибуємо жорстоку клясову боротьбу, горожанські війни, притаєні політичні катастрофи, але не бачимо, щоби яка-небудь з цих катастроф викликала трівалу і ґрунтовну перемену в відносинах власности а через те і нову суспільну форму.

Причину цього бачу я в слідуючій: в старинні, а також і в середні віки, центром ваги економічного і політичного життя була громада. Кожда громада представляла собою у всіх найголовніших пунктах цілком вистарчаючу собі одиницю, яка лише слабо була звязана з внішнім сьвітом. Великі держави були лише конгломератом громад, які тримала вкупі або династія, або якась з громад, що панувала і визискувала иньші громади. Кожда громада розвивалась економічно незалежно від иньших, відповідно до своїх місцевих умовин, а відповідно цьому вела і свою осібну клясову боротьбу. Отже політичні революції у ті часи були передовсім лише комунальними революціями; було очевидячки неможливо перемінити ціле суспільне життя якогось більшого обшару при помочі такої політичної революції.

Чим менше число одиниць бере участь в суспільному рухові, чим менше є він масовим рухом, тим менше помічається в ньому загальне, закономірне, тим більше переважає в ньому випадкове і особисте. Це повинно було ще збільшити різноманітність клясової боротьби в різних громадах. Але позаяк в клясовій боротьбі не виступали масові події, бо загальне і закономірне закривалось випадковим і особистим, то і не можна було дійти до глибшого зрозуміння суспільних причин і цілей клясових, рухів. Хоч і як величною є філософія греків, однак поняття наукової політичної економії лишилось їй чужим. Арістотель положив їй лише початок; те що крім того зробили на економічному полі греки і римляне було лише вказівками до практичного господарства, властиво порадами для рільничої господарки, як це написали Ксенофонт і Варро.

Коли-ж глибші суспільні причини, що до становища поодиноких кляс, були укріті і прислонювались діяльністю поодиноких осіб і місцевими випадковостями, то не диво, що і пригноблені кляси, скоро

дірвались до політичної влади, уживали її насамперед на те, щоб усунути поодиноких осіб і поодинокі місцеві урядження, а не додумували ся до того, щоб утворити новий суспільний лад.

Найголовнішою-ж причиною, що ставала на перешкоді таким революційним змаганням, була повільність економічного розвою. Він посував ся непомітно; селяне, ремісники робили так, як позивали за дідів і прадідів: старе випробуване було гарне, досконале. А навіть коли й домагали ся нового, то пильнували запевнити себе та иньших, що це є поворотом до старого, забутого. Технічний поступ не викликав потреби нових форм власности, бо поступ цей був лише дальшим розвоєм суспільного поділу праці, розділом одного ремесства на кілька. Але в кожному новому ремесстві продуковано так само, як і в старому, руками, начиння грало незначну роль, а рішаче значіння мала вправність руки. Правда поруч з селянами і ремісниками здibuємо і великі підприємства — а в останні часи старинних віків також і індустріяльні — але в них працюють невільники, які стоять по за громадою як чужинці. Такі підприємства були лише роскош'ю, вони не могли розвинути якоїсь більшої господарської сили, крім скоро проминаючої під час великих війн, що ослаблюють селянське господарство і знижують ціни на невільників. Вища форма господарства і новий соціальний ідеал не можуть повстати з господарства, опертого на рабстві.

Єдиними формами капіталу, які розвинулись в старинні і середні віки, були лихварський і торговельний капітал. Обидва вони можуть викликати часом раптові переміни в господарстві. Але торговельний капітал міг викликати лише поділ старих ремесств на більше число нових і великий промисел, що ведеть ся невільницькими руками; лихварський капітал впливав лише шкідливо на існуючі вже

форми продукції, не витворюючи нових. Боротьба проти лихварського капіталу і проти великого рільничого господарства, яке вело ся за поміччю невільників, викликала часом політичні борби, подібні до сучасних соціальних революцій. Але їх метою є завжди відбудування старого ладу, а не оновлення суспільности. Так було за часів Солона, коли було знищено довги селян Аттики, або при рухах римських селян і пролетарів, рухах, які одержали свою назву від імені обох Траків.

До усіх цих причин — повільности економічного розвою, браку в пізнанню глибокого звязку суспільних чинників, розділення політичного життя між численними різноманітними громадами — прилучається в класичній старині, а часто й у середні віки, цей факт, що засоби для здавлення руху повстаючих клас були порівняюче дуже незначні. Бюрократії не було, а принаймні не було її там, де ще панувало живе політичне життя і де велась найдуща класова боротьба. В римській державі, напр. розвинулась бюрократія доперва за часів цезарів. Відносини внутрі окремих громад, а також відносини поміж ними були прості, які легко можна було зрозуміти, які не потребували фахового вміння. Пануючі класи могли з посеред себе вибирати потрібних для кермування державою мужів, тим більше що тоді панування лишало ще багато вільного часу, який уживано на заняття штукою, наукою, філософією, політикою. Пануючі класи не лише панували, але й кермували.

З другого боку народня маса не була цілком беззахистною. Саме в найліпші часи класичної доби панувала система міліції, і кождий горожанин мав зброю. При таких відносинах не раз досить було навіть малої переміни в розириділюванню сили між класами, щоби поставити до кормиги нову класу; класовим протилежностям важко було загостритись

до того, щоб в пригноблених клясах вкорінилась глибоко думка про цілковитий переворот усього існуючого ладу, щоб серед гноблячих кляс стало загальним правом уперто відстоювання всіх своїх привілеїв. І це мало вплив такий, що політичні революції, як вже згадано, здебільшого змагались викоринити поодинокі хиби, усунути поодиноких осіб: але-ж це впливало й на те, що нерідко удавалося уступками відвернути подібну революцію.

Між сучасними великими державами стоїть Англія — не економічно, але по своїм політичним формам — найблище до середніх віків; бюрократія і мілітаризм розвинені в ній найменше з усіх інших держав; вона має аристократію, яка не лише панує але й кермує; відповідно до цього є вона тою з сучасних держав, в яких змагання пригноблених кляс обмежують її здебільшого на усуненню поодиноких хиб, замість того щоб звернути її проти цілого суспільного устрою; вона є тою з держав, в якій найбільше уживається уступок для запобігання революціям.

Коли загальне узброєння не сприяло великим соціальним революціям, то за то дуже влехшувало те, що кляси при дрібних незгодах збройно ставали одні проти других. В старинні і середні віки не бракувало кривавих повстань і горожанських війн. Лютість цих повстань і війн часто бувала дуже великою і вела иноді до вигнання і експропріяції, а навіть і до знищення переможених. Хто в насильствах бачить відзнаку соціальної революції, той знайде чимало таких революцій в давні часи. Але хто признає соціальну революцію лише там, де гноблена до того часу кляса через осягнення політичної влади перемінює правну і політичну надбудову суспільства, себ-то відносини власности, той не знайде там соціальної революції. Соціальний розвій іде там повільно, скоками, не концентру-

ючись в поодиноких великих катастрофах, але розділюючись на багато невеличких; іде на перший погляд без звязи, часто перериваючись, усе відновляючись, здебільшого несьвідомо. Найбільший суспільний переворот тої доби — усунення кріпацтва в Європі — переводить ся так непомітно, що люде сучасні цій події не кажуть нічого про це, і ми примушені тепер возстановити собі його за помічю гіпотез.

4. Соціяльна революція капіталістичної доби.

Цілком інакше укладають ся річі, скоро настає капіталістичний спосіб продукції. Коли-б я почав розводитись над його механізмом і наслідками, то це завело-б нас дуже далеко і значило-б повторяти відомі усім річі. Тож нехай вистарчить це, що капіталістичний спосіб продукції творить сучасну державу, яка зносить політичну незалежність громад і повітів, а разом з цим і їхню економічну незалежність. Кожда з них стає частию цілого, втрачує своє право і свою своєрідність, усі вони зрівнюють ся, усі вони підпадають однаковим законам, однаковим податкам, судам, урядованню. Тому й мусить сучасна держава прямувати до того, щоб стати національною державою, до других рівностей (Gleichheit) прилучити ще й однаковість (Gleichheit) мови.

Вплив державної влади на суспільне життя стає тепер цілком иньшим, ніж в віках старинних і середніх. Кожда значна політична переміна в сучасній державі впливає відразу глибоко на величезний політичний округ і то однаковим чином і одночасно. Осягнення політичної влади клясою, що була до того часу пригнобленою, мусить вже хоч-би

лише через це викликати цілком інші соціальні наслідки, ніж було це раніш.

До того прилучаєть ся й те, що могутність сучасної державної влади страшенно піднесла ся. Технічна революція капіталізму розширюєть ся також і на військову техніку. Від часу реформації військова зброя усе вдосконалюєть ся, але разом з тим стає і що-раз дорожчою; вона стає привілеєм державної влади. Вже це одно відокремлює військо від народу навіть й там, де існує загальна військова повинність, коли вона не доповнюєть ся озброєнням народу, чого немає в жадній великій державі. Скрізь військова старшина — фахові салдати — відокремлені від народу і складають упривілейовану касту.

Але й економічні средства сучасної централістичної держави в порівнянні до средств колишніх держав є величезні. Вона охоплює багатства величезного округу, котрого технічні средства лишили далеко позад себе технічні средства навіть найвищих культур старинних віків.

До того розпоряджає сучасна держава такою централізованою бюрократією, як жадна колишня держава. Задачі сучасної державної влади вирости до таких великих розмірів, що неможливо справитись з ними без далеко йдучого поділу праці і високо піднесеної фахової освіти. Але капіталістичний спосіб продукції забирає пануючим клясам вільний час, який вони колись мали. Коли вони й не продукують, а живуть визискуванням продукуючих кляс, то все-ж таки вони не є гулящими визискувачами. Завдяки конкуренції, цій двигавчій силі сучасного господарського життя, мусять визискувачі без перестану до знесилля бороти ся між собою, що й загрожує цілковитим знищенням тим, які в тій боротьбі упадають.

Тому капіталісти не мають ані часу, ані спокію, ані підготовання ні до діяльності наукової, ні

до занять штурком; вони навіть не мають сиромоги брати регулярну участь в кермуванні державою. Пануючі кляси перестають тепер займатись не лише штурком і науками, але й кермуванням держави. Це лишають вони нанятим робітникам — бюрократії. Капіталістична кляса панує, але не кермує. Вона вдовольняється тим, що панує над правительством. Тим самим вдовольнялась перед нею і упадаюча феодальна шляхта, яка перестроїла ся на двірську шляхту. Але-ж те що у феодальній шляхти було наслідком її уцадку і відцурання від суспільних функцій, те у кляси капіталістичної впливає саме з її соціальних завдань і належить до її істоти.

При помочі такої сильної державної влади може якась кляса ще довго панувати навіть й тоді, коли вже стала непотрібною, а й шкідливою. І чим міцнішою є державна влада, тим сильніше спирається на неї пануюча кляса, тим більше уперто тримається своїх привілеїв, тим менше подається на уступки. Але чим довше вдержує вона таким чином своє панування, тим острійшими мусять стати клясові протилежності, тим більшим мусять бути, коли зрештою таки настане, політичне зруйнування, тим глибше мусять сягнути тоді соціальні реформи, які вплинуть з нього, тим швидче завоювання пригнобленою клясою державної влади зробить ся соціальною революцією.

Але рівночасно кляси, що борються, стають все свідоміші суспільних наслідків своєї політичної боротьби. При капіталістичному способі продукції темп економічного розвою є дуже прискореним. Економічний переворот, який розпочала доба винаходів, продовжав ся з введенням машин в індустрію. Від того часу наші економічні відносини без перестанку міняють ся, не лише швидко відкидається старе, але й швидко творить ся нове. Поняття давнини, традиції перестає бути однаковим з поняттям ви-

пробуваного, гідного пошани, недоторкаємого. Воно сходиться з поняттям недосконалого, невистарчаючого, пережитого. З економічного життя переходить цей погляд і на штуку, науку й політику. Як колись без критики тримались старого, так тепер без критики радо відкидають старе по prostu лише тому, що воно старе, а час, який вистарчає на те, щоб якась машина, інституція, теорія, напрям у штуці стали старими, а значить і перестарілими, стає все коротшим. Коли раніше витворювано з свідомістю, що витворюється на віки, віддаючись цілою душею праці, як це є можливим при таким переконанню, то тепер витворюється для нетрівкого, хвилевого ефекту з цілою лехкодумністю, що впливає з такого переконання. Витворене тепер таким чином часто не лише через моду а й фактично стає за короткий час негідним, перестарілим.

Новим же є те, до чого найшвидче придивляємося і що глибше досліджуємо. Звичайне й щоденне вважається чимсь таким, що розуміється само собою. Певно люде значно раніше зупинялися думкою над причинами соняшного затміння, як над сходом і заходом сонця. Так само й змагання до пізнання законів суспільних з'явищ мусіло бути незначним, доки ці події були чимсь старим, привичним, зрозумілим, „природним“. І навпаки змагання мусіло відразу зміцнити ся, скоро з'явилися нові, нечувані прояви в суспільнім життю. Це не старе феодальне, але нове капіталістичне господарство, що виникло рядом з ним в 17-м віці, вперше викликало наукове спостереження.

Але ще більший вплив на повстання економічної науки мав другий момент. Капіталістична продукція є продукцією масовою. Типом сучасної капіталістичної держави є велика держава. Сучасна економія, як і сучасна політика, мають діло з масовими явищами. Чим більша кількість одно-

родних явищ спостерігаєть ся, тим дужче, як я вже зауважив, визначаєть ся в них загальне і закономірне, тим дужче відсуваєть ся в них індивідуальне і випадкове на задній план, тим лехше стає винайти закони їхніх рухів. Методичне масове спостерігання суспільних з'явищ — статистика і наука про суспільність, що впливає з політичної економії, котрої найвищою точкою є матеріалістичний погляд на історію, — стали можливими лише при капіталістичному способі продукції. Лише тепер змогли кляси дійти до нової свідомости суспільного значіння їх боротьби, лише тепер можуть вони ставити собі великі суспільні цілі, не як довільні мрії і побожні бажання, які розбивають ся об жорстокі факти, але як виводи наукового вдивлювання в економічно можливе і конечне. Правда, й ці наукові погляди можуть показати ся хибними, де-які з тих виводів можуть оказатись ілюзіями. Але які-б часом і не були великі ці хиби, вони не можуть затерти характеру правдивої науки, а саме змагання до одноцільного зведення усіх подій в науці про суспільство до єдиного не маючого жадних противенств цілого, себ-то до пізнання цілого суспільства як одноцільного організму, в котрому не можна перемінити самовільно і без звязку з другими міняти поодинокі частини. Теоретична критика суспільно-пригноблених кляс направляєть ся відтепер усе більше не проти поодиноких осіб і закладів, але проти цілого сучасного суспільства і так само завдяки цьому пізнанню, кожда пригнічена кляса, яка завоювала політичну власть, є змушена перемінити усі суспільні основи.

Капіталістичне суспільство, яке вплинуло з революції 1789 року й послідуєчих звязаних з нею подій, уявляли собі заздалегідь в головних рисах фізіократи і їх англійські заступники.

Від цих різниць між сучасною державою і сучасним суспільством та старинними і середньовічними організаціями залежить і різниця форм їх розвою: там розвій переважно несвідомий і все розбивається на місцеві і особисті сварки і боротьби, повстання численних дрібних громад, що стоять на різних степенях розвою; тут — все більше і більше свідомий, який змагається до виконання великої суспільної мети, яку виставила й науково пропагує критична праця. Політичні революції вибухають рідше, але розміром вони більші і їх соціальні наслідки значнійші.

Переходом від старинних і середньовічних горожанських війн до новочасної соціальної революції, в згаданому на початку значінню, є реформація, яка ще є напів середньовічною та вже напів новочасною. Вище від неї стоїть вже англійська революція середини 17-ого віку, поки зрештою велика французька революція не дає класичний тип соціальної революції, в порівнянню до якої повстання 1830 і 1848 рр. є лише слабими відгуками.

Соціальна революція в ужитому тут значінню є характеристичним ступенем капіталістичного розвою суспільства і капіталістичної держави. Її ми не здібуємо перед капіталізмом, бо тоді політичні рами завузькі, суспільна свідомість замало для того розвинена. Вона щезне разом з капіталізмом тому, що його може перемогти лише пролетаріят, котрий, яко найнища кляса, мусить вжити своє панування на те, щоби знищити усяке панування кляси і взагалі кляси, а разом з тим і причину всякої соціальної революції.

Тепер однак повстає велике питання, питання яке нас тепер глибоко захоплює, бо має великий вплив на наше практичне поступовання — чи час соціальної революції тепер вже минув, чи ні? Чи вже маємо тепер політичні умовини для того, аби

перехід від капіталізму до соціалізму був можливий без політичної революції, без завоювання політичної власти пролетаріатом, чи може маємо ще сподіватись доби рішачих борб о здобуття тої власти, себ-то доби революції? Чи ідея соціальної революції належить до тих перестарілих ідей, яких тримають ся лише недумаючі прихильники старих поглядів або демагоги, котрі спекулюють на прихильність несвідомих мас, але які кожний чесний сучасний чоловік, що безсторонне придивляється ся до події сучасного суспільства, мусить відкинути.

От в чому питання! Справді важне питання, якого не можна розв'язати якоюсь парою слів.

Ми найшли, що соціальна революція є плодом особливих історичних умовин. Вона потребує не лише страшенно напружених клясових протилежностей, але ще й великої національної держави, що знищує усі провінціяльні і комунальні осібні права і опирається на такий спосіб продукції, який знищує кожний партикуляризм; далі вона припускає державну власть, яка спирається на бюрократію і мілітаризм, знання політичної економії і швидкий темп економічного розвою.

Жаден з цих чинників соціальної революції не ослаб в протягу остатніх десятиліть, а навпаки кожний з них зміцнив ся. Ще ніколи темп економічного розвою не був остільки швидким. Наукова політична економія поступає, коли вже не в глибину то в ширину завдяки часописям. Ніколи ще не були економічні погляди так розповсюджені як тепер, ніколи ще пануючі кляси як і народні маси не почували такої потреби уявити собі далекі наслідки своїх ділань і змагань. Це саме вказує вже на те, що ми не виконуємо величезного переходу від капіталізму до соціалізму непомітно, що ми не можемо поволі знищити панування визискуючих кляс, так щоб вони цього не помітили, не вхопили-б ся за

зброю і не вжили усіх які лише мають засобів, щоби стримати пролетаріят, що підносить ся на силах і значінню.

Але коли розуміння суспільних відносин не було ніколи так розширене як тепер, то і державна власть ніколи не була так міцна як тепер; ніколи ще не були так великі як тепер її військові бюрократичні і економічні средства. З цього випливає, що пролетаріят, коли завоює державну власть, дістане рівночасно силу відразу розпочати далекоюсягаючі соціяльні переміни; але з цього-ж таки випливає і те, що пануючі тепер кляси при помочі цієї сили можуть ще довго істнувати та визискувати маси працюючого люду, не дивлячись на те, що вже зникла економічна необхідність їх істнування. Але чим більше пануючі кляси спирають ся на державній машині і уживають її в цілях визиску та пригноблення, тим дужче мусить зрости неприязнь пролетаріату, тим вище мусить підвестись клясова ненависть і зміцнитись змагання завоювати державну машину.

Проти цього закинено, що цей погляд не числить ся з найновіщими соціяльними проявами, які ясно доводять, що розвій іде в иньшій напрямі. Кажуть, що протилежність ніби-то між пролетаріяттом та буржуазією не більшає, а навпаки — меншає, і в кожній сучасній державі є ніби-то досить демократичних установ, які уможливили пролетаріяттові коли й не осягнути усі влади, то осягнути певну силу частинами, поволі збільшувати її так, що зникає всяка необхідність соціяльної революції. Подивимось, оскільки справедливі ці уваги.

5. Зменьшення клясових протилежностей.

Розглянемо насамперед першу увагу: буцім-то протилежність між буржуазією та пролетаріяттом мен-

час. Я поминаю тут питання про індустріальні кризи, про які перед кількома роками запевнювано, що вони слабшають. Цей погляд збито так енергійно очевидними фактами, що я можу тут цілком спокійно поминути його і не пригадувати ще раз, бо це завело-б нас дуже далеко. Не хочу також ще раз змагати ся над так званою теорією зростаючого з'убожіння, яку розсліджувано стільки разів, що вже й обридло. Над цією теорією при певній зручності можна розводити ся без кінця й краю, при чому річ зводить ся більше до досліджування слова убогість ніж до ствердження певних фактів.

Ми, соціялісти, усі годимось на те, що капіталістичний спосіб продукції, коли його залишають самому собі, веде в своїх наслідках до збільшення фізичної нужди; але рівнож згожуємо ся з тим, що вже й в сучасному суспільстві організація робітничої класи і втручання державної влади є в силі обмежити цю нужду; годимось й на те, що емансіпації пролетаріату можемо сподіватись не від його зростаючого занепаду, але від зросту його сили.

Але иньшим питанням є питання зростаючої протилежності між буржуазією та пролетаріатом. Воно є насамперед питанням зростаючого визиску.

Що він зростає, це Маркс довів ще кільканадцять літ тому назад і, оскільки я знаю, ніхто ще не збив цього. Хто сперечаєть ся проти факта, що визиск пролетаріату зростає, той мусів би попередю довести спростування „Капіталу“ Маркса.

На те розумієть ся зробить ся міні закид, що все те — то лише сіра теорія; для нас, мовляв, правдивим і доказаним є лише те, що ми можемо вхопити руками. Давайте нам не економічні закони, а статистичні числа. Але їх не так легко зібрати, бо ще нікому не впадало на думку подати статистику не лише заробітньої платні але й зиску вже

з тої причини, що вогнетривала каса є фортецією, яку навіть найбоязливійший, найдобродушнійший буржуа боронить, як той лев, від усякого втручання начальства.

Але-ж проте існують такі обрахування зросту зарібної платні і інших доходів. Одно з тих обрахувань, найновіше яке знаємо, ми й подамо тут. Його зробив А. Л. Бовлі (Bowley), що в марті 1895 р. читав про це відчит перед лондонським статистичним товариством (надрук. в „Журналі“ товариства, юнь 1895 р., стор. 224—285). Ми беремо звідти слідууючу таблицю:

Роки	Загальна сума річного доходу, що складається з зароб. платні.		Дохід не з зарібної платні			
			оподатковано		не оподатковано	
			подохідн. подат.		подохідн. подат.	
	мільони фунтів стерл.	в процент. від усього народ. доход.	міль. фунтів стерл.	в процент. від усього народ. доход.	мільони фунт. стерл.	в процент. від усього народ. доход.
1860	392	47	376	45 $\frac{1}{3}$	64	7 $\frac{2}{3}$
1866	464	45	485	47	81	8
1870	486	44 $\frac{1}{2}$	521	48	85	7 $\frac{1}{2}$
1874	609	45 $\frac{1}{4}$	635	47 $\frac{1}{4}$	100	7 $\frac{1}{2}$
1877	591	43	652	47 $\frac{1}{2}$	130	9 $\frac{1}{2}$
1880	567	42	652	48 $\frac{1}{2}$	126	9 $\frac{1}{2}$
1883	609	42 $\frac{2}{3}$	696	49	122	8 $\frac{1}{3}$
1886	605	42	715	49 $\frac{1}{2}$	125	8 $\frac{1}{2}$
1891	699	43 $\frac{1}{2}$	782	48 $\frac{1}{2}$	130	8

Але ці данні викликають різні сумніви. Вони здають ся міні надто оптимістичними, показують зріст суми зарібної платні більшим ніж воно є справді.

При обчислюванні суми зарібної платні поминув автор безробіття, а крім того, де не міг до-

кладно ствердити перемін внутрі робітничої класи, припускав, що цілий ряд важних моментів лишивсь там однаковим без відмін. На це він, яко статистик, певно мав право, але-ж це саме є ті моменти, які все дуже перемінують ся на некористь рібітничої класи. Так напр., відношення між жіночою та чоловічою працею, між працею кваліфікованою (skilled) та не кваліфікованою.

Найбільше-ж підзорним здаєть ся те, що обчислення обмежило ся лише небагатьома галузями праці, які усї, за виїмком праці рільних робітників, є дуже гарно з'організовані в заводові товариства, і що автор без застережень приймає, що стан цілої робітничої класи поліпшив ся пересічно так само, як і стан з'організованих в заводові товариства робітників, які навіть в Англії складають не більше одної п'ятої з усіх робітників. Досить цікаво роздивити ся хитання зарібних плат кожної з цих категорій робітників. Розмір зарібної платні в порівнанню до 1860 року (платню цього року приймаю за 100) був :

	В році	1860	1866	1870	1874	1877	1880	1883	1886	1891
Рільні робітники		100	105	107	130	132	122	117	111	118
Будівляні роб.		100	116	116	162	128	125	125	126	128
Бавовняна індустрія		100	125	125	148	148	134	146	155	176
Вовняна індустр.		100	106	112	121	130	126	120	115	115
Залізна індустр.		100	127	127	143	112	112	110	100	124
Будівля машин		100	108	110	124	123	120	127	126	126
Робітники газові		100	115	120	125	128	128	130	130	149
Матроси		100	113	103	129	123	102	118	110	143
Гірники		100	?	110	150	115	100	115	100	150
Пересічно		100	113	113	138	132	124	130	125	140

Ми бачимо, що піднесення зарібної платні на 40% від 1860 р. до 1891-го, як це Бовлі вираховав для цілої робітничої класи в Англії, не є правдивим навіть для цілої робітничої аристократії.

З виїмком робітників бавовняної індустрії, які не дурно в Англії є консервативними і „взірцевими хлопцями“ для всіх, що мріють про „соціяльний мир“, лише платня газових робітників, матросів і гірників була вищою від пересічної в 1891 р. Правда, газові робітники завдячують її зріст почасти політиці, яка по великих містах принесла комунальним робітникам де-які поліпшення. У газових робітників вплив конкуренції і визиску приватним капіталом відчуваєть ся дуже мало. Почасти на зріст зарібної платні в 1891 році мало вплив раптове також повстання „нового уніопізму“, який розбудив такі великі надії і так швидко загинув. Ще більше ніж у газових робітників підносить ся заробітня платня в 1891 році у гірників і матросів, цілком раптово і як-би скоком, майже випадково. У гірників платня в 1886 році була така-ж сама як і в 1860, а навпаки в 1891 році зросла до 50 проц.! Тривалим успіхом цього назвати не можна. У будівляних робітників, у робітників вовняної і залізної індустрії підвищення заробітної платні з 1860 р. далеко не доходить до середньої висоти. Отже Бовлі вимагає від нас, аби ми признали, що заробітня платня цілої нез'організованої частини робітничої маси в Англії піднеслась за той самий час на 40 проц., тоді як у добре з'організованих робітників залізної індустрії піднеслась платня лише на 25 проц.!

Але прийім ту його таблицю такою, якою вона є. Що вона показує нам? Навіть по цьому так незвичайно оптимістичному обліченню стає заробітня платня робітників все меншою частиною народних доходів. Від 1860 до 1874 р. вона складає 45 проц., від 1877 до 1891 — лише $42\frac{2}{3}$. Коли ми, для браку докладнійших чисел, прийемо, що сума доходів, що підпадають доходовому оподаткованню, отже за вилученням заробітної платні, рівна масі надвартости, то побачимо, що ця остання була в 1860 році ще

на 320 мільйонів марок меншою від суми заробітної платні, 1891-го-ж року маса надвартости переважила вже суму заробітної платні не менше як на 1600 мільйонів марок.

Це-ж ясно показує значне побільшення визиску. Сума надвартости, себ-то степень визиску робітників, піднеслась по цих таблицях в протягу згаданого часу з 96 проц. на 112 проц. Дійсно, по числах Бовлі підніс ся визиск що найменше на стільки-ж навіть з'організованих в заводів товариства робітників. Визиск маси нез'організованих мусів зрости в далеко більшому степені.

Ми не надаємо цим числам надмірної ваги. Але оскільки вони щось доводять, промовляють вони за це але не проти того, що визиск робітничої сили підніс ся, що Маркс довів иньшим шляхом, шляхом досліджування законів руху капіталістичного способу продукції, в спосіб досі не збитий. Ну, розуміть ся, скажуть міні: припустимо, що визиск зростає. Але-ж заробітня платня рівно-ж підносить ся, хоч і не в такій мірі, як надвартість. Як може робітник відчути, що визиск підносить ся, коли це не виявляється отверто, а дасть ся відкрити довгочасним дослідом? Робітнича маса не веде ані статистики, ані не думає над теоріями вартости і надвартости.

Най це буде й так. Але-ж однак є спосіб, в який зріст визиску стає для них чутливим. В міру того, як підносить ся сума зиску, підносить ся й сума средств життя буржуазії. Але-ж суспільні класи не відділені одні від других мурами. Зріст життєвих средств вищих клас помало переходить і до нищих, розбуджує в них нові потреби і змагання, для заспокоєння яких не вистарчає далеко повільнійше зростаюча зарібна платня. Буржуазія кричить тоді, що серед нищих клас зникає вдоволення малим, та зростає жадоба; але вона забуває, що зріст ви-мог у нищих клас є лише впливом що раз вищих

потреб вищих клас, що це їх власний приклад розпалює жадобу нищих клас.

Ми бачимо на кожному кроці, що життєві потреби буржуазії підносять ся швидче, як пролетаріату. Помешкання робітників не дуже покращали за 50 років, а навпаки помешкання сучасного буржуа, в порівнянню до пересічного буржуазного помешкання перед п'ятьдесятьма роками, тепер просто розкішне. Сучасний вагон III класи не дуже відрізняється по внутрішньому виду від вагона, що був перед 50-ма роками. А прирівняйте вагон I класи середини XIX віку до сучасного вагону I класи розкішного потягу! Я не думаю, щоби матроси морських пароходів мешкали тепер краще ніж перед 50-ма роками, але розкіш, яку здимуємо в салоні сучасного пасажирського пароходу була чимсь нечуваним навіть в князівським пароході до гулянок.

Так стоїть справа з ростом визиску пролетаріату. Але чи не рівноважить ся цей економічний чинник збільшенням політичного зближення клас? Хіба робітник не узнаєть ся буржуазією все більше та більше рівним їй в політичному та суспільному змислі?

Нема сумніву, що політичне та соціяльне значіння пролетаріату швидко зростає.

Коли в економічному змислі він підносить ся не так швидко як буржуазія, в наслідок чого розвиваєть ся в ньому жадоба та незадоволення, то з другого боку може бути самим впадаючим в око явищем за останні 50 років є швидке та безперервне піднесення пролетаріату в моральнім і духовім змислі.

Ще перед небагатьома десятками літ пролетаріат стояв так низько, що навіть серед соціалістів були такі люде, котрі чекали від побіди пролетаріату найгірших наслідків для культури. Після 1850 року писав Родбертус: „Нам загрожує стра-

шенна небезпека, що новий напад варварів, на цей раз з середини самого суспільства, зруйнує осередки цивілізації та багатства“.

В той таки час Генрих Гайне оголошував, що будучина належить комуністам. „Це признання, що будучина належить комуністам, — пише він — я робив з почуттям турботи і величезного страху, і це не було зовсім маскою! Справді, не інакше як з боязню і жахом думаю я про ту добу, коли ці похмурі іконоборці досягнуть панування, своїми моголястими руками розіб'ють вони всі мармурові статуї краси“, і т. д.

Як відомо стало ся цілком інакше. Не пролетаріят загрожує тепер сучасній цивілізації; саме комуністи є тепер найпевнішими обронцями штуки й науки, за які вони вже не раз заступали ся в самий рішучий спосіб.

Швидко починає тому зникати цей страх перед комунізмом, який охопив увесь буржуазний світ ще після парижської комуни, — страх, що побідний пролетаріят почне господарювати в нашій культурі, як ті вандали за часів переселення народів, і заснує на її руїнах державу варварського аскетизму.

Почасти саме зникненням цього страху з'ясується і те, що в буржуазній інтелігенції помітно збільшують ся симпатії до пролетаріату і соціалізму.

Так само як пролетаріят, так і інтелігенція яко кляса є своєрідною відзнакою капіталістичного засобу продукції. Я вже вище вказував на те, що цей засіб продукції забирає пануючим клясам так багато часу, що вони не мають ані вільного часу, ані інтересу займатися справами державної управи або віддавати ся штуці й наукам, як це робила афінська аристократія і попівство за найкращих часів католицької церкви. Усю вищу духову діяль-

ність, що колись була привелеєм пануючих клас, лишують вони тепер оплачуванним робітникам, і кількість цих професіональних учених, артистів, інженерів, чиновників швидко побільшується ся.

Вони складають разом класу так званої „інтелігенції“, „новий середній стан“, але від старого середнього стану відзначають ся вони насамперед браком осібної класової свідомости. Поодинокі їх верстви мають осібну станову свідомість, дуже часто — станову погорду, але інтереси кожної з цих верств є надто своєрідні, щоб розвинути серед них спільну класову свідомість. Їх члени належать до найрізніщих клас і партій, інтелігенція достарчає кожній з них духових борців. Одна частина з них боронить інтереси пануючих клас, слугами яких багато інтелігентів є по своїй професії. Друга-ж вважає справу пролетаріату своєю власною справою. Більшість же є й досі перенятою дрібно-буржуазним світоглядом; це з'ясовується не тільки тим, що більшість інтелігентів походить з дрібної буржуазії, але й тим, що їх соціяльне становище як „середнього стану“ уявляло з себе подібне до дрібно-буржуазного посередне становище між пролетаріатом та пануючими класами.

Ці верстви інтелігенції, як ми вище зауважили, усе більш захоплюють ся сімпатіями до пролетаріату і соціялізму. Позаяк вони не мають якихсь певних класових інтересів та завдяки своїй професії найлегше переймають ся науковими поглядами, тому-то й можна їх найлегше привернути до певних партій за поміччю наукових доказів. Теоретичне банкрутство буржуазної економії і теоретична перевага соціялізму мусіли стати для них ясними. До того-ж вони все більш та більш починають відчувати, що иньші класи прямують до того, аби все більше принизити штуку і науку. Де-яким, зрештою,

іміонує успіх, невпинний поступ соціально-демократії, особливо-ж коли його порівняти з невпинним занепадом лібералізму. Таким-то чином прихильність до робітників і соціалізму стає популярною між інтелігенцією; навряд чи знайдець ся тепер такий салон, в якому ви не здибали ся-б з одним або кількома „соціалістами“.

Коли-б ці освічені круги інтелігенції були тотожними з буржуазією, тоді, розумієть ся, мали-б ми справу виграною, і всяка соціальна революція була-б зайвою. З цими верствами суспільства можна-б було цілком мирно порозуміти ся; від них тихому, повільному розвоєві нема чого чекати насильних перешкод.

На жаль вони складають лише одну частину буржуазії і саме ту, що пише і промовляє від імени буржуазії, а не ту, якою направляєть ся її діяльність. Людей же, як звісно, а також і клясу треба пізнавати не по їх словах, а по їх ділах.

До того-ж ця частина буржуазії, в якій розвивають ся сімпатії до пролетаріату, є найменш здатною до боротьби і менш усього бажає її.

Ранійш, коли соціалізм ганьблено і серед освіченої маси, як злочин або дурнодумство, буржуазні елементи могли брати участь в соціалістичному рухові лише зірвавши з цілим буржуазним світом. Хто тоді з буржуазних кругів продирав ся до соціалізму, той потребував значно більше енергії, революційного запалу і переконання ніж пролетар. Тому-то в соціалістичних рухах тої доби саме ці елементи були завше найрадикальнішими і найреволюційнішими діячами.

Зовсім не то бачимо ми тепер, коли соціалізм дістав вступ до салонів. Не треба тепер жадної особливої енергії і жадного зривання з буржуазним суспільством тому, хто хоче звати ся соціалістом. Отже її не диво, що усе більша кількість цих нових

соціалістів лишаєть ся перенятою традиційними думками та почуттями властивими їхній класі.

Методи боротьби інтелігенції однак цілком иньші ніж пролетаріату. Пролетаріят має багатству і силі зброї протиставити свою численну перевагу і тісну сполученість своїх класових організацій. Інтелігенція-ж численно незначна і не має жадної класової організації. Її єдиною зброєю є переконування словом і письмом, боротьба „духовою зброєю“, „моральна перевага“, і салонні соціалісти хотіли-б і пролетарську класову боротьбу рішити цею зброєю. Вони виголошують, що готові зараз дати моральну поміч пролетаріатові, але лише під умовою, що він зрічеть ся вживати насильство не лише там, де воно не може довести до бажаної мети — в таких випадках і самі пролетарі зрікають ся від нього — але й там, де воно обіцяє успіх. Тому-то пильнують вони здескредитувати ідею революції, представити її непридатним засобом. Вони пильнують відокремити від революційного пролетаріату його соціально-реформаторське крило, значить помагають розділенню і ослабленню пролетаріату.

Це досі єдиний практичний наслідок починаючого ся навертання інтелігенції до соціалізму.

„Поруч з „новим середнім станом“ продовжає животіти ще старий — дрібна буржуазія.

Цей „середній стан“ був колись головною підпорою революцій; войовничий і здатний до боротьби, цей стан при сприяючих обставинах легко повставав проти кожного гноблення та визиску з гори, проти панування бюрократії і мілітаризму, проти привілеїв феодалів та попів. Він був головний бойовий відділ буржуазної демократії. Так само як тепер частина нового середнього стану, так і старий середній стан часами відносив ся дуже сімпатично до пролетаріату, йшов разом з ним, давав йому і одержував від нього духові побудження і матері-

яльні сили. Але так само як і новий, старий середній стан був неневним спільником, саме завдяки своєму посередньому становищу між тими клясами, що визискують ся, і тими, котрі визискують. Дрібний буржуа, як зауважив вже Марке, не є ані цілковитим пролетарем, ані цілковитим буржуа і почуває себе, дивлячись по обставинам, то буржуа то пролетарем.

Ця двозначність становища доводить до розділу дрібної буржуазії на дві частини: одні з її верств лічать себе за пролетарів, другі за ворогів пролетаріату.

Дрібне господарство засуджено на загибель, його загибель йде неветримано. Але загибель дрібного господарства проявляє ся лише поволі в зменшенню кількості дрібних підприємств, швидко-ж в їх упадку. Одні з їх властителів попадають в цілковиту залежність від капіталу, стають просто домашніми робітниками, себ-то зарібниками, що працюють на підприємця не на фабриці, а у себе вдома. Другі, особливо дрібні крамарі і шинкарі, лишають ся саможітними, але знаходять собі покунців лише з робітників, так що їхнє існування залежить цілком від добробуту або злиднів робітництва. Ці верстви дрібної буржуазії усе більш та більш прилучають ся до борючого ся пролетаріату.

Цілком інакше стоїть справа з тими верствами дрібної буржуазії, що ще не попали в цілковиту залежність від капіталу, але живуть під вічним страхом попасти в цю залежність або цілковито зруйнувати ся, а також з тими верствами, що шукають собі покунців в інших, не пролетарських верствах. Вони вже стратили надію поліпшити свої справи власними силами, вони усього сподівають ся з гори, від вищих кляс і від державної влади. І позаяк кожний поступ є для них грізною небезпекою, то вони відносять ся вороже до кожного поступу, на якому-б полі він не був. Сервілізм і тяження до

реакції роблять їх доброхотними помішниками, навіть фанатичними оборонцями монархії, церкви і дворянства. При тому однак вони лишують ся демократичними, бо тільки при демократичному ладові можуть вони мати політичний вплив, а через це користувати ся піддержкою державної власти.

Від цього розділу дрібної буржуазії на дві частини і залежить головним робом занепад буржуазної демократії. Одні з верств дрібної буржуазії прилучають ся до пролетарської соціально-демократії, другі — до реакційної демократії, яка блищить самими ріжними кольорами, виступає яко антисемітизм, націоналізм, християнська демократія, як частина консервативної партії і партії центру — але завше має один соціальний зміст.

Де-які докази і аргументи переняла ця реакційна демократія від соціально-демократичної теорії, і тому ранійш де-хто гадав, що вона уявляє з себе лише одну з форм переходу від лібералізму до соціально-демократії. Але тепер безпідставність цього погляду є для кожного ясною. Соціально-демократія не має злійшого ворога від реакційної демократії. Коли соціально-демократія мусить відстоювати кожний культурний поступ, однаково чи приносить він безпосередню користь з погляду клясових інтересів пролетаріату, чи не приносить, то реакційна демократія по самій своїй істоті примушена повставати проти усякого культурного поступу, хоча-б він не загрожував безпосередне дрібній буржуазії. Коли соціально-демократія є найпоступовішою партією, то реакційна демократія уявляє з себе найретрограднішу партію, бо у неї до ненависти других реакційних партій проти поступу прилучається ще безшабашність грубого незнання супроти усього, що лежить по за межами їх дуже вузького краєвида. До того-ж ще треба додати, що дрібні буржуа продовжують своє існування яко визиску-

вачі тільки дякуючи тому, що в нелюдській спосіб визискують найслабшу і найменш відпорну робочу силу — жінок і дітей. При цьому вони, розуміється, зараз-же здібують ся вороже з соціал-демократією, яка намагається при помочі організації та примусових законів покласти кінець такому нищенню людського життя.

Таким чином, дрібна буржуазія, оскільки вона не пристає до соціал-демократії, з спільника робітників, з посередника між пролетаріатом та вищими класами стає злійшим ворогом пролетаріату. Замість зменшення класових протилежностей, ми бачимо тут найсильніше, яке лише можна собі уявити, загострення їх, при тім загострення, що швидко поступає, бо почало ясно виявляти ся тільки перед кількома роками.

Те, що сказано про дрібну буржуазію відноситься з незначними відмінами і до селянства. Селянство також розпадається на два табори — селян-пролетарів (карликове господарство) і селян-власителів. Нашим завданням є прискорити процес цього розділу, освідомлюючи пролетарські елементи селянства про їх спільні з пролетаріатом інтереси, і таким чином прилучаючи їх до соціал-демократії. Ми будемо затримувати цей процес, коли будемо ігнорувати його і звертати ся до усього селянства без різниці клас. Реакційна демократія на селі є так само по своїй істоті ворожа нам, як і реакційна демократія по городах, хоча вона не завше ясно розуміє цю протилежність. Ті товариші, які думали, що селянські спілки уявляють з себе лише переходний ступінь, що веде селянство від старих партій, особливо від партії центра, до соціал-демократії, помилялися так само як і ті, що сподівали ся того-ж самого від антисемітизму по містах. Середній і заможний селянин вже через те ненавидить соціал-демократію, що вона бореть ся

за скорочення робочого часу і підвищення заробітної платні платним робітникам, сприяючи таким робом в значній мірі втіканню сільських робітників у міста, яке так не вигідно для цих селян.

Але і на селі загострюють ся протилежності між клясою власників і пролетаріатом.

Але ще в більшій степені, ніж до протилежності між селянином і наймитом, відносить ся це до протилежності між властителем великої земельної власності і наймитом.

В великому рільному господарстві наймит грає далеко важнішу ролю, ніж в селянському господарстві. Для великого господарства високі ціни на життєві припаси мають без порівняння більше значіння ніж для селянина, який значну частину своїх продуктів споживає сам. Розумієть ся, протилежність між витворюючим і споживачем життєвих припасів уявляє з себе не протилежність між робітником і його визискувачем, а протилежність між селом та містом. Але в місті пролетарі є тепер самою численною, самою здатною до боротьби і найбільш готовою до неї клясою; через те продавець життєвих припасів і тут знов натикаєть ся на пролетаря, як на самого енергійного свого ворога.

Тому й не диво, що властитель великих маєтків дивить ся тепер на промислового робітника зовсім иньшими очима, ніж перше. Ранійш він відносив ся цілком байдужно до боротьби між промисловими капіталістами і їх робітниками; нерідко він слідував за цією боротьбою з явною злорадністю відносно капіталіста, навіть иноді з певною сімпатією до пролетаріату. Не пролетар стояв тоді у нього на дорозі, а капіталіст — капіталіст, який вимагав охоронних пошлин там, де великому земельному властителю потрібна була свобода торгівлі; і навпаки — капіталіст добачав в земельній ренті шкоду для свого зиску і старав ся вирвати

з рук великих земельних властителів монополію на вищі місця в армії і бюрократії.

Все це змінило ся тепер; часи прихильности до робітників торі та юнкерів — Дізраелі, Родбертусів, Фогельзангів — давно вже минули. Подібно дрібній буржуазії і середньому та великому селянству великий властитель землі також усе більш та більш переймаєть ся тепер ворожнечею до пролетаріату.

А капіталістична кляса? Це сама могутня, сама впливова кляса наших часів. Чи не стає вона, подібно інтелігенції, прихильною до робітників?

На жаль, я повинен сказати, що й тут я цього також не помічаю.

Розумієть ся, і кляса капіталістів також міняєть ся, — не може-ж вона лишати ся вічно одною й тою-ж. Але які найголовніщі з тих перемін, що вона пережила за остатні десятиліття?

З одного боку ми знаходимо ослаблення, а иноді навіть і цілковите знищення, конкуренції між капіталістами одної і тої-ж галузі індустрії, в одній і тій же країні, дякуючи розповсюдженню підприємчих спілок, картелів і трестів; з другого боку ми знаходимо загострення міжнародної конкуренції, викликане виступом на арену нових капіталістичних великих держав, особливо Німеччини та Сполучених Держав Північної Америки.

Підприємчі спілки усувають конкуренцію між підприємцями не тільки відносно до покупців їх продуктів, але й відносно до їхніх робітників. Замість величезної кількості конкуруючих поміж собою покупців їхньої робочої сили, пролетарям приходить ся тепер мати діло з одним єдиним покупцем. До якого ступеня збільшуєть ся могутність такого покупця, до якого значить ступеня заго-

струєть ся і протилежність між ним і робітниками — над цим не треба довше розводити ся.

По найновіщій останній переписі в Сполучених Державах з 1890 до 1900 р. заробітня платня робітників в американській індустрії абсолютно зменшилася ся. Коли це справедливо, то ми напевно не помилимо ся, коли в цьому вбачатимем вплив картелів і трестів.

Далі в тому-ж напрямкові впливало також і загострення зовнішньої конкуренції. Тут знов таки лишили ся в проїгриші разом з споживачами робітники. Поруч з підвищенням цін на товари через заведення охоронних пошлін — які зі свого боку сприяють заснованню підприємчих спілок — капіталісти в боротьбі з зовнішньою конкуренцією звертають ся до збільшення визиску робітників. Звідси походить загострення боротьби капіталістів проти бойових політичних та професіональних організацій робітничої кляси, які стоять їм при цім на дорозі.

Виходить, і тут не зменшення клясових протилежностей, а загострення їх.

До цього прилучаєть ся, яко третій чинник, поступаюча злука індустріяльного капіталу з грошевим, з фінансовою аристократією. Індустріяльний капіталіст є підприємцем, який має певне підприємство на полі продукції — розуміючи це слово в найширшому змислі (включаючи сюди і транспорт), — визискує занятих в ньому платних наймитів і з них тягне свій зиск. Навпаки, грошевий капіталіст, це — той-же старинний лихвар, тільки більш перероблений на сучасний лад; він тягне свої доходи з грошей, які позичає на проценти не тільки так як колись приватним потребуючим особам, але й капіталістам-підприємцям, громадам, державам і т. д.

Між капіталістом індустріяльним та грошевим існує велика протилежність, подібна до тої, яку ми бачимо між індустріяльним капіталістом і земель-

ним властителем. Подібно земельній ренті (арендній, наємній платні), процент на капітал, що позичається, уявляє з себе втрату для зиску підприємця. Виходить, інтереси тої й другої відміни капіталу в цім пункті противні собі. Але між ними існує антагонізм і в політичній сфері. Як великий земельний властитель стоїть тепер дуже охоче за міцну монархичну державну власть, позаяк — оскільки з його рядів виходить придвірна знать — він може особисто впливати на монарха, а таким робом і на державну власть; як далі, він мріє про мілітаризм, який відкриває для його дітей офіцерську кар'єру, до якої діти буржуа менч здатні; як через те він завше прихильний до насильної політики, внутрішньої і зовнішньої, — так само й фінансова аристократія стоїть за мілітаризм і за тверду насильну політику у внутрішніх і внішніх справах. Вершки грошового капіталу не мають чого боятися сильної незалежної від народу і парламенту державної власти, позаяк вони, яко кредитори, а часто і через свої особисті впливи при дворі, панують над нею. Вони також заінтересовані в мілітаризмі, війнах, державних довгах, яко кредитори і яко доставці держави, бо-ж дякуючи цьому поле їх впливу і визиску ширшає і їх сила і багатство побільшується.

Інакше стоїть справа з індустріяльним капіталом. Мілітаризм, війни, державні довги означають підвищення податків, велика частина яких спадає й на його долю або принаймні збільшує йому кошти продукції. Війна крім того означає застій продукції й збування товарів, ділові утруднення, часто руїну. Коли грошовий туз є готовим до ризику, марнотрацтва та політики насильства, то індустріяльний підприємець відзначається ошадністю, боязкістю та лагідністю. Сильна державна власть будить в ньому сумніви, тим більш що він не може безпо-

середне впливати на неї. Не сильне правительство, а сильний парламент відповідає його інтересам. В протилежність властителю великих ґрунтів і фінансовій аристократії прихиляє ся він до лібералізма. Половинчатість лібералізму є також його половинчатістю. Коли з одного боку земельна рента, проценти, податки обмежують його зиск, то з другого боку повстаючий пролетаріят загрожує цілій його господарці для зиску. Але й відносно до пролетаріяту воліє він вживати там, де той, здаєть ся, не дуже йому загрожує, замість насильного придушення мирної методи боротьби : „розділяй і пануй“. Так напр., стоїть він за заснування ріжного роду добродійних закладів з метою підкупити робітника та привязати до себе і т. п. Там, де пролетаріят не веде ще своєї самостійної політики, індустріяльний капітал особливо радо користуєть ся ним, як сліпим оруддям, як голосуючою скотиною, для побільшення власної політичної сили. Дрібно-буржуазному соціалізмові видаєть ся протилежність між індустріяльним капіталом і пролетаріятом менч важною ніж протилежність між зиском підприємця з одного боку і земельною рентою і процентом з другого боку. Скасування земельної ренти і процента вважає він розв'язанням соціального питання.

Але протилежність між фінансовою аристократією і індустріяльною буржуазією усе більше менчає, позаяк з ростом концентрації капіталу фінансова аристократія усе більше опановує індустрією. Одним з важніших средств цього опанування є усе частіща заміна приватних підприємців акційними товариствами. Добродушні оптимісти бачать в акційних компаніях спосіб „демократизувати“ капітал і таким робом потихеньку, без революцій, непомітно повернути капітал у народну власність. В дійсности однак, акційні товариства ведуть до того, що усі гроші середних і нищих кляс, що не можуть бути

з'ужиті, повертають ся в грошевий капітал і як такий попадають в руки великих грошевих капіталістів, які користують ся ними до купування індустріяльних підприємств у приватних підприємців — себ-то вони допомагають фінансовій аристократії сконцентрувати індустрію в руках небагатьох грошевих капіталістів. Без акційних товариств великі фінансові тузи могли-б володіти тільки тими індустріяльними підприємствами, які вони змогли-б купити за власні гроші. Завдяки-ж акційним товариствам можуть вони зробити залежними від себе — а потім вже тим лехше купити у власність — численні промислові підприємства, для закуплення яких вони не мають потрібних грошей. Візьмемо, напр. цілу казкову силу фірми Пірпонт Морган і Ко. в Сполучених Державах, яка протягом кількох років забрала до своїх рук численні залізниці, гірничі промисли, більшість залізничних заводів, а тепер ще змонопольовувала найголовніші океанські парохідні лінії; без акційної системи таке раптове опанування індустрії та засобів зносин пайголовніших культурних країн було-б неможливим.

По лондонському „Економістові“ п'ять чоловік: Дж. Д. Рокфелер, Е. Г. Гарімен, Дж. Пірпонт Морган, В. Р. Вандербільт і Г. Д. Гульд мають разом над 3.000 мільонів марок. Але вони разом орудують капіталом над 30.000 мільонів марок, тоді як цілий капітал, зложений в банки, залізниці та індустріяльні товариства Сполучених Держав, доходить до 70.000 мільонів марок. Значить, завдяки розвитку акційної справи орудують вони майже половиною цього капіталу, від якого знов залежить ціле господарське життя Північно-Американської Спілки.

Кріза, яка не помине й Америки, і в цей раз як завше приведе до експропріації дрібних акціонерів і до збільшення і зміцнення маєстности великих.

Але чим дужче грошевий капітал опановує індустрією, тим більше приймає індустріяльний капітал методи грошевого капіталу. Для приватного підприємця, що стоїть близько до своїх робітників, вони лишають ся все-ж таки людьми, до радостей і горя яких він не може бути цілком байдужим, коли він ще не зовсім зачерствів. Для властителя акцій існує лише дивіденд, робітники для нього лише прості числа арифметичної задачі, але такої задачі в рішенню якої він дуже заінтересований, бо воно може або піднести його багатство, піднести його власть, або-ж зменьшити їх і здеградувати його соціально. Тут вже цілком зникає та крихта людського відношення до робітників, що ще могла пробивати ся у приватного підприємця.

Грошевий капітал є тою формою капіталу, що найдужче прихильна до насильного поступовання; тою формою, що найлехше утворює шляхом зполучення монополії і таким робом осягає безмежну власть над робочою клясою, — формою найбільш чужою для робітників. І отця-то форма капіталу усуває капітали приватних капіталістів і все дужче опановує цілою капіталістичною продукцією.

Природно-необхідним наслідком цього і тут є — загострення соціальної протилежности.

Але-ж Англія! зауважать міні. Чи не знаходимо ми там поступаючого зменьшення клясових протилежностей? Чи не казав же ще Маркс, що Англія є клясичною країною капіталістичного засобу продукції і як така показує нам картину нашої власної будучини? Чи не є-ж сучасний стан Англії таким, до якого наближаємо ся й ми?

На Англію постійно показують нам приклонники соціального миру і, дивна річ, що люде, які голосніше усього закидають нам, „ортодоксальним“ марксістам, що ми уперто тримаємо ся кожного

виразу Маркса, гадають цілковито збити нас згада-ним марксівським виразом.

В дійсности від того часу, коли написано „Капітал“, обставини дуже змінилися. Англія перестала бути клясичною країною капіталізму. Розвиток її усе більш та більш спиняється, все більше випережують її інші нації, власне Німеччина і Америка; тепер відносини між нею і цими націями починають змінюватися. Англія перестає показувати нам нашу будучину, — навпаки, наш стан починає показувати Англії картину її власної будучини при капіталістичнім засобі продукції. Ось до якого виводу приводить досліджування фактичних відносин тих „ортодоксальних“ марксистів, які не молять ся безкритично на Маркса, але вживають його метод, щоб зрозуміти сучасність.

Англія була клясичним ґрунтом капіталізму, на якому насамперед запанув індустріяльний капітал. Він запанував дякуючи своїй економічній перевазі не тільки над другими клясами Англії, але й над другими країнами. Дякуючи цьому індустріяльний капітал Англії міг найвільніше розвинути ті прикмети, на які я вам показав, як на властиві йому. Він відмовив ся від насильних засобів в боротьбі з робітничою клясою і дбав головним робом про те, щоб „мирно“ роз'єднувати робітників, даючи політичні привілеї більш сильним, з'організованим верствам пролетаріату, намагаючись купити й розвратити їхніх проводирів при помочі приятного та ласкавого відношення до них — що йому часто й вдавало ся. Він відмовив ся разом з цим і від усякої насильної політики у внішніх справах, згода й воля торгівлі стали його гаслом; він мирно тримав себе з бурами і нарешті удавав навіть, що хоче виправити вікову несправедливість Англії в її відносинах до Ірландії і дарувати ірландцям „home rule“ (самоуправу).

Між тим зовнішня конкуренція зміцнила ся до того, що в багатьох випадках почала приймати величезні розміри. Вона примушує капіталістів усувати всі перешкоди для визиску робітників в середині краю та рівночасно забезпечувати собі насильницькими засобами зовнішні ринки. Поруч з тим збільшується і стає переважною роля фінансових тузів в процесі продукції. З цього часу Англія приймає цілком иньший вигляд. „Дух часу“, як це зтверджують Веби в „Соціяльній Практиці“ (20 марта 1902 р.), — повернув ся протягом останнього десятиліття проти „корпоративної самозамоги“ в відносинах між працьодавцями та робітниками, яка відзначала попереднє покоління. Так, фактично загальна суспільна думка маючих кляс і представників вільних професій настроєна тепер більш вороже до професіональних робітничих спілок і до страйків, ніж це було за часів попереднього покоління.

Наслідком цієї зміни є те, що суди починають дуже обмежувати діяльність професіональних спілок. Замість свободи торгівлі починають заводити пошлини, які підвищують ціну на життєві припаси: знов з'являється колоніяльна політика, а разом з тим знов починається видання примусових законів проти Ірландії. Бракує лише організації війська по пруському взірцю, і тоді Англія уже цілком унаслідкує політику Німеччини: її антипольську політику, торгіву, соціяльну, зовнішню та військову.

Чи-ж не показує це ясно, що тепер ми можемо на прикладі Німеччини (а також і Америки) ізучати будучину Англії, і що англійські відносини перестали показувати нашу будучину?

Стадія „зменьшення клясових протилежностей“ і заведення „соціяльної згоди“ обмежила ся на одній Англії, тай там вона є річчю минулою. Г л а д с т о н був найвидатнішим представником політики

уступок в цілях ослаблення протилежностей, — політики, яка відповідала світоглядіві англійського індустріального капіталу, який мав економічну перевагу над усіма иньшими клясами Англії та другими краями. Найвидатнішим представником нової політики борючого ся насильними засобами за своє панування грошевого капіталу, є Чемберлен. Дивна іронія історії! У нас в Німеччині почали особливо вихвалювати гладстонівську добу — бачучи в ній образ нашої будучини і віковичне придбання Англії, — саме тоді, коли гладстонівська спадщина розвіяла ся з вітром, і Чемберлен став героєм англійського народу.

Признаюсь отверто, що і я колись покладав великі надії на Англію. І хоч я й не чекав, що гладстонівська стадія розширить ся колись і на Німеччину, але я все-ж таки сподівався, що в Англії, наслідком її своєрідних умовин, перехід від капіталізму до соціалізму може зчинити ся не через соціальну революцію, а через цілий ряд послідовних уступок пануючих кляс на користь пролетаріату. Досьвід останніх років розвіяв мої надії також і відносно Англії. Внутрішня політика Англії починає укладати ся по взірцю її німецького конкурента. Коли-б же по цьому взірцю укладав ся її вплив і на англійський пролетаріат!

Ми бачимо тепер, оскільки справедливе твердження про зменьшення клясових протилежностей, про зближення буржуазії з пролетаріатом. Правда, не можна сказати, щоб воно було з вітру взяте, — ні, воно спираєть ся на певних фактах, але хіба в тім, що цим фактам, які обмежують ся невеликим полем, надаєть ся загальне значіння. Деякі верстви інтелігенції прирівнюють ся до усеї буржуазії в її цілому, а особливу соціальну тенденцію Англії, що належить вже до минулого, видаєть ся

за загальну тенденцію, усього капіталістичного за-
собу продукції, яка все більш та більш міцніщає.

6. Демократія.

Але чи не забезпечує демократія ступневого, непомітного переходу від капіталізму до соціалізму, без того насильного зривання з існуючим ладом, яким є осягнення політичної власти пролетаріатом?

Є чимало політиків, які запевнюють, що тільки при деспотичнім пануванню якоїсь класи революція стає необхідною: завдяки-ж демократії стає вона непотрібною. Та стільки демократичности державного ладу, скільки потрібно щоб уможливити мирний нереволуційний розвій, маємо вже в усіх культурних державах. Скрізь можливо закладати споживчі товариства, які, розширюючи свою діяльність, розпочнуть і власну продукцію, і таким чином поволя але уперто витіснятимуть капіталістичну продукцію з одної галузі по другій. Скрізь можливо організувати професіональні робітничі спілки, які все дужче обмежують могутність капіталіста в його промислі, заводят на фабриці замість абсолютизму конституціоналізм і тим підготовлюють повільний перехід до республіканської фабрики. Майже скрізь може соціаль-демократія дістати ся до громадських рад, впливати на публічні роботи в інтересах робітничої класи, розширювати круг завдань муніципальних управ, обмежувати приватну продукцію, постійно розширюючи громадську продукцію. Нарешті, соціаль-демократія добивається ся до парламенту, здобуває там усе більш та більш впливу, переводить одну соціальну реформу по другій, обмежує могутність капіталістів за поміччю охоронних законів для робітників, а рівночасно розширює поле державної продукції, домагаючись удержавлення великих монополій.

Таким чином, через використання демократичних прав на ґрунті існуючого ладу, капіталістичне суспільство переходить ступнево, без жадних встрясень, в соціалістичне; революційне завоювання політичної влади пролетаріатом стає непотрібним, змагання до нього навіть шкідливим, позаяк воно не може принести нічого крім перешкод цьому повільно але певно посуваючому ся процесові. Так кажуть противники революційного розвою.

Вони малюють нам чудову іділію. І знов таки не можна сказати, щоб це говорило ся з вітру. Факти на які вони спирають ся, дійсно існують, але висновки, які вони роблять з цих фактів, є і тут тільки напів-правдою. Трохи діалектичного думання могло-б показати їм цілу правду.

Ця іділія має значіння лише тоді, коли ми припускаємо, що тільки одна сторона — пролетаріят росте й набирає сили, коли тим часом буржуазія не рушить ся та лишаєть ся на тім самім місці. Тоді, розумієть ся, мусить пролетаріят помаленьку і без революції перерости буржуазію і непомітно експропріювати її.

Але справа буде виглядати інакше, коли ми візьмемо під увагу і другу сторону й побачимо, що і буржуазія теж змінюєть ся, і що кожний поступ пролетаріату змушує її розвивати нові сили, вигадувати і уживати нові методи відпору та пригноблення. Тоді той процес, що при одnobочнім роздвлюванню здаєть ся ступневим і мирним переходом до соціалізму, предстає перед нами як організація усе численніших мас борців, як витворювання і вживання усе сильніщих засобів боротьби, як безупинне розширення поля боротьби; замість ступневого замирання клясової боротьби, завдяки зниканню капіталізму, ми побачимо постійне відновлювання цієї боротьби в усе більш та більш широким розмі-

рах, ми побачимо поглиблення наслідків кожної перемоги і кожної поразки.

Найневиннішими є кооперації, з яких практично значіння тепер мають лише споживчі товариства. Завдяки їх мирному характеру усі противники революційного розвитку підносять їх дуже високо. Без сумніву можуть вони принести ряд важких поліпшень, але ж смішно чекати від них, бодай по частині, експропріації капіталу. Як що вони і експропріюють когось тепер, то тільки дрібних крамарів і деякі верстви ремісників, які ще досі трималися, наприклад пекарів. Через це саме великі капіталісти ніде не змагаються проти споживчих товариств, які мовляв мають їх витіснити. Ні, надає на них з цілою лютістю тільки дрібна буржуазія, а саме ті верстви її, які залежать від клієнтів-робітників і яких, значить, найшвидше можна притягнути до пролетарської політики. Значить, коли з одного боку робітничі споживчі товариства приносять деяку матеріальну користь деяким верствам пролетаріату і через це зміцнюють їх, то з другого боку вони відтручають від пролетарського руху деякі верстви дрібної буржуазії, що стоять найблище до пролетаріату. Засіб, який призначається до мирного усунення капіталізму, до знесення класової боротьби, стає новим боєвим засобом в класовій боротьбі, засобом, який розпалює нову класову ненависть. Та при тому влада капіталу лишається цілком непорушеною. Споживчі товариства боролися до тепер успішно лише з дрібними крамарями. Боротьба з торговими домами ще в будучині і вона буде вже далеко не такою легкою.

Цілком безрозсудним є твердження, що дивіденди споживчих товариств, коли їх не видавати членам, а уживати на витворення фонду, можуть зростати скоріше ніж нагромаджується капітал, і що таким робом зріст дивідендів може перевернути

нагромадження капіталу і ступнево обмежити поле капіталістичного господарства.

Лише там можуть споживчі товариства набрати значіння для емансипації пролетаріату, де він веде енергійну класову боротьбу, де вони є засобом до збільшення сили і могутности борючогося пролетаріату. Але при тому споживчі товариства цілком залежать від стану законодавства і відношення до них державної влади. Доки, значить, пролетаріат не виборе собі політичної влади, доти споживчі товариства будуть мати для його класової боротьби дуже невелике значіння.

Далеко важніші для пролетаріату ніж споживчі товариства — професіональні робітничі спілки. Але це значіння мають вони лише яко бойовничі організації, а не як організації соціальної згоди. І там, де вони роблять умови з поодинокими або з організованими підприємцями, можуть вони їх робити і переводити лише завдяки своїй здатності до боротьби.

Але хоч які важні та необхідні для борючогося пролетаріату робітничі спілки, то таки мусять вони ранійше чи пізнійше числити ся з своїм противником — з спілкою підприємців, яка, розвиваючись у вищу форму картелів або трестів, дуже лехко стає непереможною для робітничих спілок

Та не самі товариства підприємців загрожують професіональним спілкам, але й державна власть. Ми знаємо в Німеччині це дуже добре. Та й в демократичній Англії професіональні спілки ще не забезпечені від усіх перешкод; це показали нам недавні судові рішення, які загрожують цілковитим зпаралізуванням діяльності професіональних спілок.

І на це згаданий вже розділ Вебської „Соціальної Практики“, дає цікаві докази і взагалі цілком своєрідно освітлює будучність професіональних

спілок. Він вказує на те, як нерівномірно розвиваються в Англії професіональні спілки; загально кажучи, сильні стали ще сильнішими, тоді як ті, що дотепер були слабими, стали тепер ще слабшими, ніж були раніше". Піднесли ся спілки вуглекопів, бавовняних робітників, будівельних робітників та робітників залізної індустрії. Подали ся назад спілки сільських робітників, матросів, кравецьких робітників і чорноробів. Далі існуванню усіх робітничих товариств загрожує небезпека з боку пануючих клас, які усе більше переймають ся ворожнечею до них. Англійські закони знаменито пристосовані до здавлення не вигідних організацій, і небезпека, що їх тепер вживатиметь ся проти робітничих товариств, „піднесла ся, змагання в цьому напрямі збільшили ся разом з побільшенням неприхильности судів та присяжних до робітничих спілок і страйків, яку вони поділяють з рештою вищих і середніх клас". Існуючі закони можуть „віддати робітника підприємцеві зі звязаними руками", так що Веби числять ся з такими відносинами, при яких „гуртова умова з явищами, які її конечно супроводять — гуртовим відмовленням від праці і застоєм в індустрії — через судове витлумачення закону робить ся неможливою або принаймні дуже коштовою та важкою".

При тому-ж професіональні спілки були дотепер лише не вигідними для капіталістів; про дійсне обмеження ними капіталістичного визиску не можна говорити. Можна уявити собі, що робила-б державна власть навіть Англії, цім Ельдорадо професіональних спілок, коли-б їм удало ся накласти на капітал добру уздечку.

Так само і так званий муніципальний соціалізм обмежуєть ся на виданих державних законах та суспільних порядках навіть там, де існує право виборів до громад. Громада завше лишаєть ся звя-

заною загальними економічними та політичними умовами і не може на власну руку визволити ся від них. Правда, в поодиноких громадах з розвиненою індустрією пролетаріят може, заки ще матиме силу здобути державну власть, дістати в свої руки громадську вправу і через це може принаймні усунути з неї найбільш ворожі для пролетаріату елементи і перевести поодинокі реформи, яких годі сподівати ся від буржуазної управи. Але усі ці муніципалітети тісно обмежені не лише державною властю але й своїм власним економічним безсиллям. Це ж здебільшого бідні, залюднені майже виключно пролетарями, громади, які найперше здобуває собі соціал-демократія. Звідки-ж взяти таким громадам средств для переведення більших реформ? В оподаткованню мешканців громад обмежують їх державні закони, та й там, де цього немає, громади не можуть в оподаткованню заможних та багатих переступати певної межі, щоб не вигнати з громади цих мешканців, з яких тільки й можна щось стягнути. Кожда нова реформа потребує нових податків, які викликають незадоволення не лише серед вищих класів, але й серед ширших кругів людности. Не оден громадський уряд, який здобули собі соціалісти або близькі до них реформатори, відобрано їм завдяки податковому питанню, помимо того, що господарювання їх було взірцеве. Так було колись в Лондоні, так стало ся недавно в Рубе.

А політична діяльність? закинуть нам. Вона-ж не знає таких обмежень! Чи не бачимо ми безупинного поступу в законодавстві про охорону робітників? Чи не приносить нам кожде засідання парламенту усе нові обмеження капіталізму? Чи не збільшуєть ся з кожними виборами кількість наших представників у парламенті? А хіба дякуючи цьому, не зростає — поволі, але невпинно постійно — наша сила в державі, наш вплив на правительство? Чи

не зростає разом з цим й залежність капіталу від пролетаріату ?

Безумовно кількість законів про охорону робітників зростає з кожним роком. Але, коли придивимося до справи блище, ми побачимо, що за останні десятиліття ці закони не збільшують охорони праці там, де її вже заведено, а зазначають лише розширення тих охоронних законів, що вже існують, на нові галузі — на служачих по крамницях, по готелях, на дітей поза фабриками, на домових робітників, на моряків і т. д. — розширення, якість котрого дуже непевна і сумнівна. Коли-ж зважити, як страшенно швидко капіталістичний засіб продукції розширює поле свого панування, як швидко захоплює один промисел по другім, одну країну по другій, тоді видко стане, що розвій законодавства про охорону робітників іде далеко повільнішим кроком, що він ніде не випережує розвитком капіталізму, лише насилу тягнеться за ним. І коли розвій останнього іде все швидче й швидче, розвій першого все більше й більше спинається.

Коли вже законодавство про охорону праці розвивається в ширину не досить швидко, то розвитку його в глибину вже цілком непомітно. В 1874 році під натиском чартистського руху і швидкого з'убожіння ткацьких робітників виборотою для жінок і недорослих робітників, себ-то в дійсності для усіх робітників ткацької індустрії, десятигодинний робочий день. І з тої пори в якій країні пішли ми далі від десятигодинного робочого дня ?

Друга французька республіка установила в 1848 році для усіх робітників Парижу десятигодинний робочий день, для решти-ж Франції — одинадцятигодинний. Коли недавно Мієран (Millerand) змусив парламент ухвалити 10 годин праці (на папері, бо збагатомо утрудненням) для тих підприємств, в яких працюють жінки та діти разом з чоловіками, (отже

не для всіх підприємств), то хвалено це як гідний подиву вчинок, на який здатен лише соціалістичний міністр. І однак соціалістичний міністр своїм законом дав робітникам менше, ніж дало їм перед пів-століттям буржуазне англійське законодавство, бо ж він встановив 10 годин праці і для дітей, для яких в Англії вже в 1844 році встановлено $6\frac{1}{2}$ годин праці.

Вже женевський конгрес „Інтернаціоналу“ вимагав в 1866 році восьмигодинного робочого дня, як необхідної умови для кожної не безплідної реформи. Зб років після цього, на останнім конгресі французьких соціалістів в Турі, один з делегатів повстав проти того, щоб восьмигодинний робочий день було поставлено в число наших найближчих домагань. Він хотів тільки вимагати „мір, які прокладають шлях до заведення восьмигодинного робочого дня“. І цього панка не тільки не висміяно, але він міг поставити навіть свою кандидатуру на останніх виборах в Парижу!

Як бачимо, єдине, що поступає в соціальній реформі — це лише уміркованість соціаль-реформаторів.

Але-ж як же це можливо, коли поруч з цим кількість соціалістичних послів у парламенті все більшає? Це дуже легко пояснити, треба тільки, не обмежувачись вказуванням на факт збільшення кількості соціалістичних послів, подивити ся на відворотний бік медалі. Правда, кількість соціалістичних послів більшає, але разом з цим занепадає буржуазна демократія. Це виявляєть ся дуже часто з внішнього боку в зменьшенню кількості голосів, що подають ся за неї при виборах; постійно-ж цей упадок виявляєть ся у внутрішнім розкладі буржуазної демократії. Вона стає усе більш боязкою та безхарактерною; вона вміє боронити ся проти реакції лише тим що об'являє себе готовою вести

навіть реакційну політику, та таки й веде її, де їй тільки вдасться дістати до корми. Оце вам сучасні засоби лібералізму до осягнення політичної влади.

Коли Бісмарк побачив, що його режим хитається, він продовжив законодавчий період німецького рейхстагу з трьох на п'ять років. Це була розпачлива, реакційна міра, яка викликала страшенне обурення. В Франції-ж останнє радикальне міністерство республіканської оборони з соціалістичним міністром на чолі домогалося перед самісенськими виборами продовження законодавчого періоду з 4 до 6 років і дістало на це згоду від республіканської більшості! Коли-б не сенат — ця ультрареакційна міра стала-б законом.

Та не лише буржуазний лібералізм зникає в тій самій мірі, в якій зростає соціаль-демократія; разом з тим, як підноситься вплив соціаль-демократії в парламентах, меншає вплив самих парламентів. Ці обидва явища ідуть поруч, але не мають меж собою жадного прямого зв'язку. Навпаки, ті парламенти, в яких не має соціаль-демократів, як от саксонська або пруська палата, втрачують свій вплив і творчу силу ще швидче ніж інші.

Занепад парламентаризму впливає з найрізнішійших причин. Але головніших з них ми не можемо шукати в хибах парламентської техніки, які можна усунути зміною регламенту або розширенням поля компетенції парламенту. Найголовніші причини цього явища є в характері тих клас, які через парламенти впливають рішачче на правительство.

Щоб парламентаризм міг розвиватися, необхідно для цього двох умовин: перше, сильної, одностайної більшості, друге, великої соціальної мети, до якої-б ця більшість енергійно прямувала і до якої би понукала йти й правительство. Обидві ці умови існували за часів розцвіту парламентаризму.

Доки капіталізм уявляв будучність нації, доти за його вільний розвиток стояли усі верстви людности, які мали значіння в парламенті, насамперед маса інтелігенції; але й більшість дрібної буржуазії і навіть робітників йшли тоді за буржуазними проводирями.

Так повстав лібералізм, як одноцільна партія з великою метою. Боротьба лібералізму за парламент і в парламенті надавала останньому його значіння.

Від того часу почав ся той розвій, який я вище зазначив: цей розвій жене пролетаріят, в якому розвивається окрема клясова свідомість, так само як і частину інтелігенції, дрібної буржуазії та дрібного селянства, в соціалістичний табор; решту-ж дрібної буржуазії і селянства він робить цілком реакційними, коли тимчасом найсильніші елементи індустріальної буржуазії злучаються з фінансовою аристократією, яка ніколи не надавала парламентаризмові великої вартости, хоч і уміла дуже добре з ним справляти ся. (Приклад — Панама).

Таким робом розпадається ліберальна партія на її складові елементи, при чім на її місце не повстає з пануючих кляс жадної иньшої великої парламентської партії з одноцільним характером. Чим більш реакційними стають посідаючі кляси, тим менше є вони одноцільною масою, тим більше розпадаються вони на окремі дрібні партії, тим важче стає скласти одноцільну парламентську більшість. Все частіше стає неможливим скласти її інакше, як шляхом сполучення найріжнорідніших напрямів на потрібну тільки хвилину, себ-то шляхом коаліцій, які опираються на найнепевніших підвалинах, бо єднає їх не тісна внутрішня звязь, але лише згляди на внішню відповідність цілі. Ці коаліції з гори засуджені на безплідність, позаяк елементи, що їх складають, так ріжнородні, що можуть тримати ся в спілці лише при тій умові, коли кождий

з них відмовиться від рішучого поступовання в своєму окремому напрямі. Тільки при дивнім незрозумінню істоти цих коаліцій, які впливають з занепаду парламентаризму і відзначають його політичне і соціяльне безсилля, можна вважати участь в них засобом повільного, ступневого осягнення політичної влади пролетаріатом.

Але соціяльна еволюція веде не лише до розпаду великих, одноцільних парламентських партій на численні різнородні, навіть противні собі, фракції; — вона веде й до того, що дуже часто парламентська більшість буває реакційнішою і більш ворожою до робітників, ніж правительства. Хоча правительства лише прикащики пануючих класів, однак вони краще від своїх хазяїнів знають політичні та економічні відносини в їх цілому, і хоча державна бюрократія лише покійна слуга правительства, все-ж таки вона живе своїм власним життям, має свої власні тенденції, які з свого боку впливають і на правительство. Бюрократія-ж рекрутується з інтелігенції, в якій, як ми бачили, бодай і несьміливо, поступає розуміння значіння пролетаріату.

Це все причина того, що нерідко правительство при цілім своїм реакційнім та ворожим до робітників настрою, не виявляють на практиці такої дикої лютости як пануючі класи, що стоять поза ними з їх хвостом з дрібної буржуазії та селянства. Парламенти, які колись були засобом посувати правительства вперед по шляху поступу, стають тепер усе більш та більш засобом знищення навіть тих слабих проб реформ, до яких обставини примушують иноді правительства. В міру того, як пануючі тепер завдяки парламентаризмові класи стають непотрібними, навіть шкідливими, і парламентська машина втрачує своє значіння.

Коли-ж з другого боку турботи про приваблення на свій бік маси пролетарів-виборців змушують иноді той або другий парламент пограти ся в робітниколюбство і демократію, постарати ся перевищити в цім правительство, то це останне знаходить досить засобів обійти ся і без парламенту.

В Сполучених Державах боротьба проти робітничих спілок ведеть ся не так парламентами, як судами. В Англії теперішній похід проти робітничих спілок розпочато завдяки постановам лордів, а не завдяки законодавству залежної від виборців палати громад, а що дух похоронного законопроекту про переворотові стремління (Umsturzvorlage) почав знов відживати в німецьких судах — це добре відчувають на власній шкурі німецькі робітники !

Таким робом сьвічка горить з обох боків і пануючі партії, як і правительства, засуджують парламенти усе більш на безплідність. Парламентаризм стає все більш нездатним до ведення рішучої політики в яким-будь напрямі.

Він стає усе старішим та безсильнішим і лише тоді може знов відмолодіти і зміцнити ся, коли ним разом з цілою державною властю заволодіє повний молодих сил пролетаріят і змусить його служити своїм цілям. Значить, парламентаризм, зовсім не роблячи революцію неможливою або бодай тільки непотрібною, сам навпаки потребує революції, аби стати знов здатним до життя.

Тільки-ж нехай тут мене не зрозуміють хибно, нехай ніхто не гадає, ніби то я вважаю демократію непотрібною, ніби-то я гадаю, що кооперації, тред-юніони, пробивання соціал-демократії в громадські управи і парламенти, боротьба там за переведення поодиноких реформ — що усе це не має жадної вартости. Нема нічого хибнішого від цеї гадки. Навпаки, це усе має величезну вартість для пролетаріяту, лише не має воно значіння як засіб запо-

бігти революції, себ-то завоюванню політичної вла-
сти пролетаріатом.

Демократія вже через те має величезну вар-
тість, що уможлиблює вищі форми революційної бо-
ротьби. Ця боротьба перестає вже бути тим, чим
вона була в 1789 або навіть в 1848 році, себ-то
боротьбою нез'організованих мас, без ніякого полі-
тичного виховання, без жадного знання відносної
сили чинників боротьби, без глибокого розуміння зав-
дань боротьби і засобів до її розв'язання, — пере-
стає бути боротьбою мас, яких могла потягнути за
собою кожда чутка, міг змінати кождий випадок.
Революційна боротьба стає боротьбою з'організо-
ваних свідомих мас, які розсудно й непохитно ідуть
вперед, які не піддають ся кождому товчку, яких
не доведе до взриву яке-будь безчинство, але котрі
за те не дають задавити себе кождій невдачі.

З другого боку, виборча боротьба є засобом,
щоб полічити своїх прихильників та ворогів, щоб
уявити собі ясно відносну силу класів і партій, їх
розвиток і занепад; вона стримує тому від занад-
то швидких вибухів і хоронить від пораз; крім то-
го дає вона спромогу противникові самому признати
безпідставність де-яких його позицій і з доброї волі
відступити від них, коли утримання їх не є для
нього життєвим питанням. Таким чином боротьба
стає менш жорстокою, вимагає менше жертв і менше
залежить від сліпого випадку.

Але не можна зменьшувати значіння тих прак-
тичних здобутків, яких ми можемо досягти завдяки
демократії, користуючись з її свободи і прав. Здо-
бутки ці надто незначні, щоб можна було ними об-
межити панування капіталізму і дати спромогу йому
непомітно перерости в соціалізм. Але й найменша
реформа або організація може мати величезний вплив
на фізичне і духове відродження пролета-
ріату; без них пролетаріат, відданий самоволі капі-

талізма, що постійно загрожує йому з'убожінням і цілковитим занепадом, давно дійшов би до такого стану. Але діяльність заступників пролетаріату в парламентах і громадських радах і діяльність пролетарських організацій необхідні не лише для видобуття пролетаріату з нужди, але і для піднесення практичного освідомлювання пролетаріату з завданнями і засобами як державної і місцевої управи, так і великих господарських підприємств, — себ-то для досягнення ним тої духової зрілості, якої треба для пролетаріату, щоб він міг колись заступити місце буржуазії, як пануючої класи.

Значить, демократія є конечною, як засіб для приготування пролетаріату до соціальної революції, але вона не в силі запобігти цій революції. Демократія є для пролетаріату тим, чим повітря і світло для організму; без неї не може він розвинути свої сили. Але при зрості одної класи не треба забувати про рівночасний зріст її противника. Демократія цілком не спиноє розвитку капітала, його організація, політична й економічна сила підносять ся рівночасно з силою пролетаріату. Правда, розвивають ся споживчі товариства, але рівночасно з ними росте ще швидче акумуляція капіталу; розвивають ся робітничі спілки, але рівночасно з ними росте концентрація капіталу і організація його в величезні монополії. Правда, розвиваєть ся (порушимо тут ще не розглянутий факт) соціалістична преса, але одночасно розвиваєть ся безпартійна, без'ідейна преса, яка ослаблює і отруює ширші круги народу. Збільшуєть ся зарібна платня, але ще більше підносить ся маса зиску. Росте кількість соціалістичних послів у парламентах, але разом з цим усе більш та більш надає значіння і діяльність цих парламентів в той же самий час, як парламентарна більшість так і правительства все більше стають залежними від могутньої фінансової аристократії.

Так поруч з силами і засобами пролетаріату розвивають ся сили і засоби капіталу, і кінцем цього розвитку може бути лише велика рішуча боротьба між ними, — боротьба яка, не скінчить ся доти, доки пролетаріат не переможе.

Бо капіталістична кляса стала непотрібною, пролетаріат же став необхідною клясою суспільства. Капіталістична кляса не може відобрати пролетаріатові його значіння або знищити його. Після кожної поразки пролетаріат необхідно мусить знов піднести ся, з кожним разом грізнійший як перед тим. Першою-ж великою побідою над капіталом, яка передасть в його руки політичну власть, пролетаріат скористуєть ся для того, щоб цілковито знищити капіталістичні відносини. Доки це не станеть ся, доти не перестане і не може перестати боротьба між обома клясами. Соціяльна згода при капіталістичному засобі продукції це утопія, яка повстала з дуже реальних потреб інтелігенції, але яка в дійсності не має під собою жадного реального ґрунту. Не меншою утопією є непомітний перехід капіталізму в соціалізм. Ми не маємо найменшої рації гадати, що капіталізм кінчить ся інакше, ніж він почав ся. Ані економічний, ані політичний розвиток не вказують на те, що доба революцій, яка відзначає капіталістичний засіб продукції, скінчила ся. Соціяльні реформи і зміцнення пролетарських організацій не можуть запобігти революціям; що найбільше можуть вони вплинути на те, що клясова боротьба проти капіталу перемінить ся у більш розвинутих верств борючогося пролетаріату з боротьби за найперші умови існування на боротьбу за власть.

7. Форми і зброя соціальної революції.

Якими-ж будуть ті форми, в котрі вилетєть ся рішуча боротьба між пануючими клясами та проле-

таріятом? Коли маємо сподівати ся цієї боротьби? Якою зброєю розпоряджатиме тоді пролетаріат?

На ці питання важко дати якусь певну відповідь. Ми можемо лише до певної міри наперед визначити напрям розвою, але не його форми і їх темп. При досліджуванні напряму розвою іде діло про стосунково прості закони; тут можна не вважати на цілу задурюючу ріжнотність тих явищ, яких ми не можемо пізнати, яко закономірні, необхідні явища, і які через це здають ся нам випадковими. Але саме ці останні явища і відіграють велику роль при визначенню форм і темпу руху. Так, напр., в усіх культурних країнах напрям капіталістичного розвою за останні десятиліття був однаковий, але його форми і темп в кожній з цих країн були дуже відмінними. Географічні відміни, расові прикмети, прихильність або неприхильність сусідів, сприяюча або несприяюча діяльність великих людей, — усе це й ще багато чого иншого впливало на них. Багато з цих чинників взагалі ніколи не вдавало ся взнати наперед; але й ті з них, які можна пізнати, так сильно впливають один на другого, що висновки відзначають ся завше величезною складністю, і при теперішньому стані науки не можна робити їх наперед. Тим-то й стало ся так що навіть такі люде як Маркс і Енгельс — які далеко переважували усіх своїх сучасників ґрунтовним та широким знанням соціяльних відносин наших культурних країн і суцільним та плодovitим методом досліджування — з одного боку могли наперед призначити напрям економічного розвою для багатьох десятиліть в такий спосіб, що їх висновки блискуче підтвердили ся ходом подій; з другого-ж боку, могли вони иноді значно помиляти ся що до темпу і форм розвою протягом найближчих місяців.

Лише одно, думаю я, можна тепер з певністю сказати про будучу революцію: вона буде цілком неподібна на своїх попередниць. Найбільшою хибою, яку допускають як революціонери так і їх противники, є те, що вони уявляють собі будучу революцію по взірцю минулих революцій; позаяк же нема нічого лєкшого, як довести, що подібні революції більш неможливі, то не важко з цього зробити висновок, що поняття соціальної революції застаріле. Це вперше в всесвітній історії ми наближуємо ся до революційної боротьби, при якій може бути використано демократичні форми до боротьби організацій, що повстали на ґрунті демократичних свобод, проти сил, яких ще не бачив сьвіт, і перш усього проти спілок підприємців, перед котрими кланяють ся навіть монархи, і могутність яких ще зміцнюють бюрократія і військо, ці витворені абсолютизмом оруддя сили сучасної великої держави.

Одною з відзнак сучасного стану річей, як вже згадано вище, є те, що тепер найбільш упертий опір здибуємо ми вже не з боку правительств. При абсолютизмі, проти котрого звертали ся усі попередні революції, правительство задушувало рішуче усе, клясові протилежности не могли виразно розвинути ся; правительство не давало не лише визискуваним але й визискувачам вільно боронити свої інтереси. На стороні правительства стояла лише одна частина визискуючих кляс; друга-ж, дуже значна частина визискувачів, особливо індустріальних капіталістів, була в таборі опозиції, і так само як і весь загал працюючих кляс, — не лише пролетаріят, але й дрібна буржуазія і селянство, за виїмком де-яких відсталих країн. Таким робом, правительство було цілком ізольоване від народу, воно не мало жадної опори в ширших верствах народу і уявляло з себе найголовнішу силу, яка пригнобляла і рабувала народ. Щоби скинути таке прави-

тельство досить було, при відповідних умовах, одного розмаху руки.

При демократії можуть розвивати свободнійше свої організації не тільки визискувані але й визискуючі класи; і вони мусять це робити, коли хотять боронити ся проти зростаючих ворогів. Не тільки сила визискуваних клас, але й сили визискувачів більші ніж при абсолютизмі; вони користують ся своїми засобами боротьби більш немилосердно і люто, ніж це робить саме правительство, яке стоїть тепер вже не над ними, а під ними.

Революційні верстви людности мусять отже мати діло вже не лише з одним правительством, але й з міцними організаціями визискувачів. І ці революційні верстви не репрезентують вже, як в колишніх революціях, нечислиму більшість народу проти жмені визискувачів. Вони репрезентують тепер властиво о д н у класу — пролетаріят, проти якої стоїть не лише загал визискуючих клас, але й більшість дрібних буржуа і селян та інтелігенції.

Лише незначна частина інтелігенції, так само як і дрібних селян та буржуа, які фактично зарібники або цілком залежать від покупців-зарібників — пристають до пролетаріяту. Але це иноді досить непевні спільники (*unsichere Kantonisten*), усі вони дуже важко піддають ся о р г а н і з а ц і ї, цьому головному джерелу та оруддю сили пролетаріяту.

Коли, таким чином, останні революції були повстаннями народних мас проти правительства, то будуча революція, — за виїмком може Росії — повинна-б мати характер боротьби одної частини народу з другою; в цьому, і тільки в цьому, вона мусить менче підходити до типу французької революції, але більше до типу реформації. Я міг би навіть сказати, що будуча революція буде менч подібна до наглого повстання проти властей, більше-ж до довгочасної г о р ж а н с ь к о ї в і й н и,

коли-б з цими словами незлучувано поняття про дійсні війни та різанини. Ми не маємо однак жадної рації гадати, щоб збройні повстання, боротьби на барикадах та подібні воєнні події могли грати ще й тепер рішачу роллю. Причини цього доводили ся вже так часто, що я не потребую спиняти ся на них довше. Мілітаризм можна зломати лише тим, що саме військо стане ненадійним, а не можна вже сподівати ся, що повставший народ побідить його.

Так само, як від збройних повстань, нема чого сподівати ся загибелі існуючого ладу і від фінансової нужди. І з цього погляду становище справ теж вже цілком инше ніж в 1789 та 1848 р.р. Тоді капіталізм був ще слабо розвинений, акумуляція капіталу ще незначна, капіталів було мало і їх важко було добувати. До того займав капітал відносно абсолютизму почасти вороже, почасти принаймні недовірче становище, бо правительства ще не залежали тоді від капіталу, особливо від індустріального, і иноді навіть (хоча здебільшого і мимоволі) дуже переникоджали його розвоєві. Завдяки вимиранню феодалізму зникали усі допомогіві джерела багатств, так що правительства чим далі тим усе менше могли видушувати грошей з народу, усе частійше були змушені до позик. Це мусіло привести до фінансової руїни або до уступок повстаючим клясам, при чім як ці уступки так і фінансова руїна приводили до краху і політичний лад.

Цілком інакше стоїть справа тепер. Капіталізм не викликає, як феодалізм, недостачі продукції, він викликає надпродукцію, він задихуєть ся у власній товщі. Не брак капіталу, а надмір його вимагає вигідного застосування, не відступаючи навіть перед ризикою. Правительства залежать цілком від кляси капіталістів, і вона має повну рацію боронити й підтримувати правительство. Зріст державних довгів може

при таких обставинах стати революційним чинником лише остільки, оскільки він веде до збільшення тягару податків і тим самим до збільшення обурення нищих клас, але він навряд чи може повести, — знов таки за виїмком може бути Росії, — впрост до фінансової руїни або й лише до поважних фінансових утруднень для правительства. Ми не можемо сподівати ся революції также від фінансової нужди, як і від збройних повстань.

Для пролетаріяту властивим средством примусу і боротьби є з'організоване відмовлення від праці, — страйк. Чим більше розвиваєть ся капіталістичний засіб продукції і чим більше концентруєть ся капітал, тим величезніших розмірів набирають страйки. І чим більше капіталістичний засіб продукції витісняє дрібнобуржуазне господарство, тим більше стає ціле суспільство залежним від безупинного ходу капіталістичної продукції, тим більше кожда поважна перешкода останній, от як страйк великих мас робітників, стає загально-народним нещастям, набирає значіння політичної події. На певній висоті економічного розвою може повстати думка вживати страйк як засіб політичної боротьби. Таку роль страйк не раз вже відгравав у Франції і Бельгії, і уживання цього засобу приносило иноді бажані наслідки. Я гадаю, що в великій революційній боротьбі будучого страйк відіграє велику роль.

Це моя давня думка. Вже в своїх статтях про нову партійну програму в 1891 році („Neue Zeit“ 1890—91, Nr. 50, стор. 757) я вказував на можливість того „що при певних обставинах, коли настає рішуча хвилина, коли великі події глибоко зворушують робітничі маси, масові страйки можуть викликати великі політичні наслідки“.

Цим я, розумієть ся, не гадаю боронити ідею генерального страйку в тому змислі, в якому розуміють її анархісти і французські тред-юніоністи. По

їх думці генеральний страйк повинен замінити собою політичну, особливо-ж парламентську діяльність пролетаріату і стати засобом, який за одним замахом міг би знищити існуючий суспільний лад.

Це — абсурд. Генеральний страйк, в змислі залишення праці усіма робітниками країн по поданому гаслу, припускає з їх боку таку одностайність і таку організованість, яких навряд коли можна буде досягнути в сучаснім суспільстві. Коли-б однак удалося досягнути такої одностайності і такої організованості, то це була-б така непереможна сила, що робітникам не потрібно було-б тоді загального страйку. Такий страйк зробив би за одним замахом неможливим не лише існування сучасного суспільства, але й існування людей взагалі, і при тому існування пролетарів ще скоріще, ніж існування капіталістів; — значить він неминуче мусів би загинути саме в ту хвилину, в яку почав би розвивати свою діяльність.

Страйк як засіб політичної боротьби навряд чи набере коли небудь — в кожному разі не в близькій часі — форму страйку усіх робітників якоїсь країни. Завданням такого страйку не може бути заміна інших засобів політичної боротьби пролетаріату, але лише доповнення і зміцнення їх. Ми наближаємося до того часу, коли ізольований, неполітичний страйк буде так само безнадійним проти надто великої сили спілок підприємців, як і ізольована парламентарна діяльність робітничих партій проти гніту залежної від капіталістів державної влади. Буде усе більш та більш необхідним, щоб обидва ці засоби доповнювали один другого і з їх спільної діяльності черпалися нові сили.

З кожною новою зброєю треба навчитися поводитися, так і політичним страйком треба навчитися користуватися. Він не тільки не панацея від усякого лиха, якою оголошують його анархісти, але навіть не уявляє з себе засобу до досягнення цілі

при усяких обставинах, яким вважають вони його. Тут не місце розслідувати умови, при яких можна вжити страйк; лише з огляду на найновші події в Бельгії я хотів би зробити одну увагу. Ці події показали, як потребує страйк свого властивого метода, не злученного аби-як з другими методами, як напр. метод спілок з лібералами. Я не відкидаю подібних спілок при усіх умовах. Було-б безрозрадством з нашого боку, коли-б ми не схотіли використати неодноразовості і роздроблення наших противників. Але не треба чекати від лібералів більшого, ніж вони можуть дати. На полі парламентської боротьби за ту або другу міру протилежність між лібералами і другими буржуазними противниками пролетаріату може бути иноді більша, ніж протилежність між лібералами та соціялістами. Тут спільне поступовання було-б на місці. Але позапарламентарної боротьби за вимоги революційного характеру не можна вести за поміччю лібералів. Зміцнювати сили пролетаріату в подібній боротьбі спілкою з лібералами, — значить тупити одну зброю, якою бореш ся, об другу. Політичний страйк — чисто пролетарський засіб боротьби, якого можна вживати лише в такій боротьбі, що веде ся самим пролетаріатом, себ-то тоді, коли боротьба веде ся проти цілого буржуазного суспільства. В цьому значінню політичний страйк, може, найреволюційніша зброя пролетаріату.

Поруч з цим можуть розвинути ся ще другі засоби і методи боротьби, про які ми тепер і не мріємо. Між пізнанням методів і органів соціальної боротьби та пізнанням її напрямку існує також та різниця, що напрям можна дослідити теоретично наперед, тоді як методи і органи вироблюють ся практиками: теоретики лише після, заднім числом спостерігають і досліджують їх значіння для дальшого розвою. Робітничі спілки, страйки, акційні товариства, трести і т. д. виплили з практики, а не

з теорії. На цім полі можемо ми наткнути ся ще не на одну несподіванку.

Засобом до прискорення політичного розвою і віддання влади в руки пролетаріату може бути і війна. Війна вже не раз оказувала ся дуже революційним чинником. Бувають такі історичні обставини, коли революція конче потрібна для дальшого поступу суспільства, але революційні кляси занадто слабі, щоб звалити пануючу власть. Не можна уявляти собі необхідність революції в тім значінню, що революційні кляси завше в час осягають і тої сили, яка потрібна для виконання революції. На жаль сьвіт не встроєно так відповідно цілі. Бувають обставини, коли безумовно необхідно, щоб пануюча кляса була замінена другою клясою, але перша все-таки тримає її під постійним гнітом. Коли такий стан річей тягнеть ся задовго, тоді занепадає і розпадаєть ся ціле суспільство. Але дуже часто в таких обставинах війна виконує те завдання, до виконання якого не доросла ще революційна кляса. Вона виконує це двома шляхами. Війни не можна вести без напруження усіх сил народу. Коли в нації істнує глибоке розладдя, тоді війна змушує пануючі кляси зробити уступки революційній клясі, заінтересувати її в державних справах і таким робом дати їй власть, якої вона не дістала би без війни.

Коли-ж пануюча кляса нездатна до такої жертви або коли вже запізно робити уступки, тоді війна дуже легко може привести до поразки зовні, яка викликає її поразку внутрі. Розбиваючи армію, війна нищить режим, який в армії вбачає свою найліпшу опору.

Таким чином війна нерідко оказуєть ся хоча й звіряче-грубим і руйнуючим, але також й дійсним засобом поступу при таких обставинах, коли иньш засоби не вдають ся.

Наприклад, німецька буржуазія була занадто ослаблена перенесенням економічного центру ваги Європи в прибережні країни Атлантицького океану і тридцятилітньою війною та її наслідками, щоб власними силами скинути феодальний абсолютизм. Вона збула ся його лише завдяки наполеоновським війнам, а далі завдяки війнам бісмарківської доби. Заповіт 1848 року було виконано взагалі війнами протиреволюційних сил, як на це вже не раз вказувало ся.

Тепер ми переживаємо період внутрішніх та зовнішніх політичних протилежностей, подібний до періоду 50-х і 60-х років. Знов зібрало ся багато пального матеріялу. Проблеми внутрішньої і зовнішньої політики, які чекають розв'язання, стають усе більшими; але ні одна з пануючих класів, ні одна з пануючих партій не осмілюється взяти ся поважно до розв'язання їх, позаяк воно неможливе без великих встрясень, а цього вони і боять ся, бо знають, чого варта могутча сила пролетаріату, яка загрожує при кожнім великім встрясенню увільнити себе від пут.

Вище я вказував на те, що внутрішнє політичне життя загрузає в болоті, що найдуше відбиваєть ся на занепаді парламентаризму, що з кожною годиною більшає. Але поруч з цим внутрішнім застоєм, йде й застій зовнішньої політики Європи. Боять ся кожної енергійної політики, яка могла-б привести до міжнародного конфлікту, — боять ся не з етичного відкидання війни, але з страху перед революцією, яку вона привела-б за собою. Тому-то уся державна мудрість наших правителів, не тільки у внутрішніх але й зовнішніх справах, полягає на тім, аби відсунути кожне питання на пізнійший час, аби нагромадити цілу масу нерозв'язаних проблем. Завдяки цьому все ще існує цілий ряд таких держав, які міцнійше революційне покоління вже перед пів-століттям засудило на вимирання, — напр. Турція та

Австрія; з другого-ж боку по тій самій причині цілком зник у буржуазії інтерес до незалежної польської держави.

Але ці огнища кріз ще не вгасли, вони щодня можуть знов запалати подібно до Лисої Гори (Mont Pelée) на Мартиніці і викликати спустошаючі війни. Сам економічний розвій утворить нові огнища і причини кріз, нові площі тертя і нові приводи до воєнних суперечок, бо він розбуджує в пануючих клясах жадобу до змонополізування ринків, до захоплення заморських країн, і висуває на перший план замість мирно настроєного індустриального капіталіста прихильного до політики насильств фінансового туза.

Єдиною запорукою мира є тепер страх перед революційним пролетаріатом. Лишається чекати, як довго цей страх буде в силі переважувати приводи до конфлікту, які усе більш нагромаджують ся. Є ще цілий ряд держав, які не потребують бояти ся самотійного революційного пролетаріату, і де-якими з них цілком розпоряджається невелика груба кліка фінансових тузів. Ці держави, що дотепер не мали значіння для міжнародньої політики або-ж були миролюбні, виступають тепер усе дужче яко бурителі міжнароднього миру. Такі насамперед Сполучені Держави, далі Англія і Японія. Росія колись фігурувала на першому місці в списку міжнародніх бурителів миру; тепер її геройський пролетаріат заставив її на де-який час втихомирити ся. Але так само, як зарозумілість необузданого внутрі держави правительства, що не боїть ся жадної революційної кляси за собою, може викликати війну і одчай правительства, яке губить ґрунт під ногами, як це стало ся в 1870 році при Наполеоні III, і як це може буде при Миколаї II. Ці держави і їх протилежності, а не протилежності між Францією та Німеччиною, між Італією та Австрією загрожують тепер найдужче між-

народньому миру. Ми мусимо числити ся з можливістю війни в більш або менш близькій будучині, та разом з цим і з можливістю таких політичних встрясень, які або просто скінчать ся повстанням пролетаріату, або, принаймні, відкриють дорогу до тих повстань.

Нехай мене не зрозуміють хибно. Я тут досліджую, а не пророкую, а ще менше висловлюю свої бажання. Я досліджую, що може стати ся, я не пророкую, що буде, і зовсім не прикликаю тут такого, що мусіло-б стати ся. Коли я кажу тут про війну, як про засіб, що може викликати революцію, то це не значить, що я бажаю війни. Люто-сти її такі страшні, що тепер хіба тільки фанатики мілітаризму мають в собі стільки сумної відваги, щоб з холодним серцем бажати війни. Але навіть коли б революція була не засобом до осягнення мети, а сама-б була остаточною метою, осягнення якої бажане ціною яких завгодно, хоча-б найкривавіших, жертв — то і тоді не можна було-б бажати війни, як засобу до викликання революції. Бо вона самий нераціональний засіб до осягнення цієї мети. Вона приносить з собою такі страшні спустошення, ставить такі надмірні вимоги до держави, що на революцію, яка впливає з війни, навалює ся величезний тягар завдань, котрі їй не властиві і які тимчасово забирають майже усі її средства і сили. До того-ж революція, що впливає з війни, є відзнакою слабости революційної класи, часто причиною дальшого ослаблення, вже як через ті жертви, якими вона супроводить ся, так і через ту моральну і інтелектуальну деградацію, яку здебільшого викликає війна. Повстає значить надмірне зростання завдань революційного режиму, а разом з тим і ослаблення його сил. Тому то й революція, що впливає з війни, легко загибає або передвчасно втрачує свою життєву енергію. Як різко відзначаєть ся буржуазна революція у Франції, що

походила з повстання народу, від буржуазної революції в Німеччині, яку викликав цілий ряд війн! І справа пролетаріату мала-б далеко більшу користь з повстання парижського пролетаріату, коли-б він не був передвчасно змушений до нього війною 1870—71 р.р., коли-б воно стало ся пізніше, коли парижане мали-б досить сили, щоб і без війни вигнати геть Луї-Наполеона з його бандою.

Проте ми не маємо найменшої рації бажати прискорення нашого поступу за поміччю війни.

Але це не залежить від наших бажань. Правда, люде самі роблять свою історію, але вони не вибирають по своїй думці ані тих завдань, які їм доводиться розв'язувати, ані умов, серед яких вони живуть, ані засобів, при помочі яких вони розв'язують ці завдання. Коли-б це залежало від наших бажань, хто-б з нас не волів мирного шляху замість насильного, до якого ще може й не доросли наші особисті сили, який може навіть поглинув би нас самих. Але наші завдання не в висловлюванні побожних бажань і вимагах від сьвіту, аби він покорив ся їм, але в пізнаванні данних завдань, обставин та засобів, аби відповідно ужити їх до розв'язання цих завдань.

Досліджування фактів — ґрунтовна засада раціональної політики. Коли я переконаний, що ми йдемо назустріч революційній добі, про час прихода якої в кожному разі не можна нічого певного сказати, то до цього переконання я дійшов за поміччю досліджування фактичних обставин, а не за поміччю моїх бажань. Я нічого-б так не бажав як того, щоб я в цьому помилив ся і щоб мали рацію ті, які гадають, що найбільші труднощі доби переходу від капіталізму до соціалізму лишили ся вже позаду нас, що ми осягли тепер усі істотні засади для мирного переходу до соціалізму. На жаль я не бачу жадної можливости прийняти цей погляд. Саме

велике і саме важке — боротьба за політичну власть — лежить ще перед нами; і розв'язання буде дано лише довгою та жорстокою боротьбою, яка примусить нас як найдужче напружити усі наші сили.

Не можна зробити нічого гіршого для пролетаріату, як порадити йому вже тепер роззброїти ся, аби допомогти буржуазії, яка ніби-то йде назустріч його бажанням. При сучасному стані річей це значить видати його цілком в руки буржуазії, поставити його в духову та політичну залежність від неї, знесилити та принизити його, зробити його нездатним до розв'язання великих історичних завдань, що стоять перед ним.

Що це не переборщення, маємо доказом англійських робітників. Ніде пролетаріат не є численнішим, ніде його економічні організації не досягли такого високого розвитку, ніде не має він більше політичної свободи як в Англії. І в той же самий час ніде пролетаріат не відзначає ся таким політичним безсиллям як в Англії. Англійський пролетаріат не тільки втратив усю самостійність в вищій політиці, але він не вміє навіть боронити найближчих своїх інтересів.

Покличемо ся тут знов на багато разів цитовану статтю Вебів — письменників, яких певно не можна підозрівати в революціонаризмі. „Підчас останніх десятиліть — цього періоду індустріального піднесення“, читаємо ми в згаданій статті, „участь англійського робітника в робітничій політиці ступнево зменьшувала ся. Закон про восьмигодинний робочий день і конструктивний соціалізм, на взір фабіянського товариства, якими так шильно займали ся робітничі спілки за час від 1890 до 1893 р. перестали поволі займати їхні думки, кількість робітничих послів в Нижній Палаті не збільшила ся“.

Навіть найновіші батожні удари його противників не можуть розбурхати англійський пролетаріят. Він мовчить, коли насильно руйнують його тред-юніони, коли підвищують ціни на хліб. Англійські робітники стоять тепер як політичний чинник нижче робітників найдужче відсталого економічно, найнесвобіднішої політично європейської держави — Росії. Цим жива революційна свідомість дає велику практичну силу, тих же зречення від революції, небажання йти далі інтересів хвилини, так звана „реальна політика“, робить пулем в дійсній політиці.

Але поруч з втраченням політичної сили іде при цій реальній політиці і моральна та інтелектуальна деградація.

Вище я казав про моральне відродження пролетарів, які з варварів сучасного суспільства стали найзначнішим чинником в піддержанню та дальшому розвитку нашої культури. Але так високо піднесли ся вони лише там, де лишили ся в найгострійшій антагонізмі до буржуазії, де домагання до завоювання політичної власти зберегло в них живу свідомість того, що вони призовані підняти на вищий ступінь разом з собою й суспільство. І тут знов показує нам Англія, до чого приходить та робітнича кляса, яка зрікаєть ся революції і займаєть ся лише реальною політикою, яка з глумливим сьміхом вішає на цвях свої ідеали і відкидає усяку мету боротьби, що не відливаєть ся в форму фунтів та шілінгів. Навіть з уст буржуазії чуємо ми скарги на моральний та духовий занепад вищих верств англійської робітничої кляси, які занепадають тепер разом з буржуазією. Ці робітники уявляють тепер з себе навряд щось инше як маленьких буржуа, котрі відзначають ся від других буржуа лише більшою некультурністю, вищим ідеалом яких є малпування своїх панів, переймання їх льстивої ввічливости, їх подиву до багатства, одна-

ково як би його не придбано, їх бездумне вбивання вільного часу. Емансіпація робітничої класи здається їм безрозсудною мрією ; навпаки-ж гра в мяча, бокс, скачки, заклади інтересують їх більш усього на світі, забирають увесь їх вільний час, усі сили душі, усі матеріальні средства.

Даремно намагаються ся прищепити англійським робітникам етичними проповідями вищий світогляд і розуміння вищих домагань. Етика пролетаріату впливає з його революційного змагання, з нього черпає пролетаріат свою силу, ним він облагороджується. Ідея революції, — ось що викликало те дивне піднесення пролетаріату з його глибокого приниження ; піднесення, яке є найвеличнійшою подією другої половини ХІХ. століття.

Цей революційний ідеалізм ми мусимо насамперед зберегти, а тоді хай буде що буде — ми знесемо найтяжче, виконаємо найвище і будемо гідні тих великих завдань, які на нас чекають.

На другий день по соціяльній революції.

І. Визначення завдання.

Перш ніж почати обговорення обібраної теми, мушу я передовсім зняти з себе важке підозріння, яке може дехто мати на мене за заголовок моєї праці: „На другий день по соціяльній революції!“ Чи не доводить це, що ми „ортодоксальні“ марксісти в своїй істоті лише передягнуті бланкісти, що сподіваються ся одного дня відразу захопити у свої руки соціяльну диктатуру. І чи не є-ж це поворотом до утопістичного погляду на річі, коли я тепер починаю роздумувати над правилами для такого моменту, про який ми зовсім не знаємо, коли і при яких умовах він настане?

Певно, коли-б заголовок цього твору мав таке значіння, мали-б рацію відносити ся до нього з величезним недовір'ям. Тому я спішу зауважити, що лічу революцію історичним процесом, який тягнеть ся більш або менш довгий час і може тягтн ся десятки літ серед тяжкої боротьби. З другого-ж боку я переконаний, що не наше завдання вигадувати рецепти для кухні будучини. Як мало я цього бажаю, приведу вам приклад.

Коли більш ніж перед десятьма роками німецька соціяль-демократія обсуджувала нову програму, запропоновано внести в неї домагання таких мір, які повинні були стати средством для переходу

від капіталістичного засобу продукції до соціалістичного. Тоді я був одним з тих, що повстали проти признання такого домагання, позаяк я уважав хибним вказувати партії вже тепер певний шлях поступовання підчас події, якої ми собі зовсім не уявляємо, яку можемо лише неясно передчувати і яка принесе нам дуже багато несподіваного.

Але цілком інакше відношуся я до проб логічно розвинути послідовности наших домагань і дослідити ті проблеми, які повинні повстати перед нами по завоюванню політичної власти пролетаріатом. Це має вартість і для пропаганди, бо з одного боку твердять наші противники, що наша перемога поставитиме нас перед нерозрішуваними питаннями, з другого боку знайшлися в наших власних рядах люде, які самими чорними фарбами малюють наслідки нашої перемоги. День перемоги, кажуть вони, буде для нас разом з тим і днем поразки. Тим то й важко дослідити, чи-ж то правда і до якого степеня.

Однак для того, щоб при такій розумовій роботі прийти до певних наслідків і не заблудити ся в безконечності, треба досліджувати повстаючі проблеми в найпростійшій їх формі, в якій вони ніколи не з'являються в дійсності, і відкинути на бік усі ті обставини, що ускладнюють справу. Такого методу уживають звичайно в науці, не забуваючи при тому, що речі в дійсності не так прості і що їх не так легко розплутати, як в абстракції. Я вже сказав, що соціальна революція довголітній процес; але-ж коли ми хочемо представити її в найпростійшій формі, то мусимо виходити з припущення, що одного дня в руки пролетаріату перейде відразу вся політична власть без жадного обмеження, і він в користуванні нею кермуватиметься тільки своїми класовими інтересами і вживатиме її самим раціональним робом. Перше, напевно, ніколи не станеться, та й

останнє також не в усіх випадках без винятку. Бо для цього сам пролетаріят не досить сполучений, не досить одноцільна маса. Пролетаріят, як відомо, розділяється на різні верстви, які відріжняються одна від другої ходом їх розвою, їх традиціями, ступенем їх духового та економічного розвитку. Але-ж також дуже можливо, що разом з пролетаріятим підносяться в гору і інші, соціально близькі до нього верстви суспільства — певні частини дрібної буржуазії або дрібного селянства — світогляд яких не є цілком пролетарським; наслідком цього можуть повстати найрізноманітніші тертя і відхилення від певного шляху; ми не завжди зможемо зробити те, чого-б ми бажали, і не завжди бажатимем того, чого-б ми повинні бажати. Всі такі моменти, що перешкоджають ходу процесу, ми мусимо поминути.

З другого боку, при досліджуванні процесу в простійшій його формі мусимо ми виходити лише з того, що нам вже відомо; ми не можемо брати за основу образ тих порядків, які повинні по нашій думці розвинути ся в будучині, бо це завело-б нас в область безґрунтовних фантазій. Але-ж розуміється само собою, що ми не досягнемо панування при сучасних умовах. Сама революція передполагає довгу і глибокосягаючу боротьбу, яка встигне змінити наш теперішній політичний та соціальний лад. Отже, по завоюванню політичної влади пролетаріятим повстануть такі проблеми, про які ми тепер нічого не знаємо, з другого-ж боку, багато з того, що займає нас тепер, розв'яжесть ся ще до того часу. Але разом з цим повстануть такі засоби для розв'язання різних проблем, про які ми тепер не маємо ще жадного поняття.

Подібно до того, як фізик досліджує закони падання в безповітряному обшарі, а не в рухомім повітрі, так і ми досліджуємо тут становище пролетаріятим після його перемоги, припускаючи

такі обставини, які ніколи не здійснять ся в цілій чистоті, а саме, припускаючи, що пролетаріят вже завтра відразу осягне нероздільного панування і що для розв'язання своїх завдань він буде користувати ся тільки тими засобами, які існують тепер. Таке досліджування може привести нас до наслідків, які відрізнятимуть ся від дійсного ходу подій в будучині, так само як закони падання відрізняють ся від справжнього падання ріжних тіл. Але, не дивлячись на ці відхилення, закони падання існують в дійсності і кермують паданням кожного окремого тіла, і падання це можна зрозуміти тільки зрозумівши ці закони.

Так само для переможного пролетаріату дійсно існують ті перешкоди і надії на будучину, які ми відкриваємо своїм досліджуванням (розумієть ся, при тій умові, коли воно буде вести ся методично, точно); і ці обставини відіграватимуть рішачу ролю в боротьбі соціальної революції та боротьбі її попередньої доби, — хоча-б в дійсності й уклало ся все трохи інакше, ніж тут припущено. І тільки таким шляхом можна взагалі прийти до якихсь певних наукових висновків, що до видів на успіх соціальної революції. Кому цей шлях все таки здаєть ся ще непевним, щоб можна відважити ся прокувати, той мусить мовчати, коли говорить ся про соціалну революцію, і просто виголосити: хто доживе, той зобачить, як робить ся справа; це-ж вже, розумієть ся, найпевніше.

Тільки такі проблеми соціальної революції можна обсуджувати, які можна впізнати вказаним тут шляхом. Про усї иньші не можна нічого рішати ні в тім, ні в другім напрямі.

2. Експропріація експропріаторів.

Отже припустимо, що настав той чудовий день, в який пролетаріят дістає відразу в свої руки всю

власть. Що він стане з нею робити? — я кажу тут не про те, що він схоче робити на підставі тої або другої теорії, під впливом того або другого настрою, а про те, що він муситиме робити, спонуканий своїми класовими інтересами і примусом економічної необхідности.

Насамперед, розумієть ся, надолуже пролетаріят все те, чого не доробила буржуазія. Він вимете всю решту феодалізму і здійснить демократичну програму, яку колись боронила і буржазія. Як найнища з всіх клас пролетаріят й найдемократичніший з усіх клас. Він заведе загальне виборче право при виборах до усіх закладів, забезпечить цілковиту свободу друку та спілок, він зробить державу незалежною від церкви, він скасує усі спадкові привілеї. Він дасть кожній поодинокій громаді цілковиту самоуправу і усуне мілітаризм. Це останнє може стати ся двома шляхами: через узброєння народу і через роззброєння. Узброєння народу є політичною вимогою, роззброєння — фінансовою. Узброєння народу може при певних умовах коштувати так само, як і сталє військо, але воно потрібне для зміцнення демократії, для того щоб забрати в правительства найважливіше з його орудій насильства, що направлено проти народу. Роззброєння-ж має насамперед на меті зменчення військового бюджету. Його можна перевести таким робом, що сила правительства ще більш зміцнить ся, а саме, коли військо, з'організоване по системі загальної військової повинности, буде замінено військом з беззасадної голоти (*Lumpenproletarier*), яка за гроші піде на що завгодно. Пролетарський режим необхідно прямуватиме до того, щоб злучити обидві ці міри, себ-то узброїти народ та рівночасно зробити край зросту озброювання, який висловлюєть ся в вироблюванні нових рушниць, гармат, в будіванню нових панцерних кораблів та фортець.

Розумієть ся, переможний пролетаріят ґрунтівно зреформує і податкову сістему. Він пильнуватиме за скасуванням усіх податків, які тепер обтяжують працюючий люд, себ-то насамперед посередніх податків, які підносять ціну на життєві средства; намісць того він притягне до участі в державних видатках великі доходи та маєткі через заведення прогресивних доходних або помаєтних податків. До цього пункту я пізнійш ще верну ся, тому тут досить цього зазначення.

Особливо важне значіння буде мати для нас шкільна справа. Народня школа віддавна інтересувала пролетарські партії і вже у старих комуністичних сект середніх віків грала вона велику ролю. Вирвати у посідаючих кляс монополію на освіту було завше — та й не могло не бути — найбільшим бажанням думаючої частини пролетаріяту. Само собою розумієть ся, що новий режим збільшить кількість шкіл, поліпшить їх і поправить матеріяльне становище учителів. Але він не зупинить ся на цім, а піде ще й далі. Правда, переможний пролетаріят, бодай і як радикально настроєний, не може відразу знести клясові різниці, бо вони розвивали ся і зміцняли ся протягом цілих тисячиліть і їх не можна з усіма їх наслідками стерти з землі так просто, як губка стирає з дошки написане крейдою. Але школа може підготувати ґрунт в цьому напрямі і цим істотно допомогти усуненню клясових різниць, даючи усім дітям однаково добру їжу та одежу, однаково виховуючи їх, даючи однаково всім і кожному спромогу до всестороннього розвитку своїх духових та фізичних здібностей.

Але не треба перецінювати впливу школи. Життя міцнійше від усякої школи, і коли школа схоче противити ся йому, вона завше буде терпіти поразу. Коли-б ми, наприклад, вже тепер схотіли зробити пробу знищити клясові різниці за поміччю

школи, то не багато-б вийшло з нашої проби. Але коли школа поступає в напрямку, в якому іде в дійсності суспільний розвиток, вона може дуже зміцнити і прискорити його. Отже, коли суспільний розвиток веде до знесення клясових різниць, тоді школа може стояти на чолі його і здійснювати для зростаючого в ній покоління, хоча-б в обмеженій сфері, те, що в цілому суспільстві росте одночасно з цим поколінням.

Все це такі цілі, які виставив вже буржуазний радикалізм, але досягнути які він не міг, позаяк для цього потрібно такої сили та безпеки відносно капіталу, яких не може виявити жадна буржуазна кляса. Нова школа, в наведеному тут зміслі, потребувала-б наприклад в Німецькій державі по моему обчисленню в „Аграрнім питанню“, $1\frac{1}{2}$ а може бути й цілих 2 мільярди марок на рік. Це майже вдвоє більше від теперішнього воєнного бюджету! Такі суми може видавати на шкільну справу тільки держава, якою кермує пролетаріят і яка не зупиняєть ся „почтительно“ перед великими доходами.

Але, розумієть ся, революція не може обмежити ся на цих реформах, бо це буде не просто буржуазно-демократична, але пролетарська революція. Як вже згадано, ми не ставимо собі тепер завданням дослідити, що схоче робити після революції пролетаріят на підставі тої або другої теорії, позаяк нам не відомо, які теорії можуть ще виникнути згодом і при яких обставинах, під чийм впливом відбудеть ся революція. Ми хочемо тільки дослідити, що буде змушений робити після перемоги пролетаріят під тиском економічних відносин, коли він почне поступати відповідно меті.

І от перш усього кождий пролетарський режим буде змушений зайняти ся слідуючою головною проблемою. Він повинен буде неодмінно розв'язати пи-

тання, як запобігти нужді безробітних. Безробіття — найтяжче прокляття для робітника. Воно означає для нього нужду, пониження, злочини. Робітник живе тільки продажою своєї робочої сили, і, коли не знаходить на неї покупця, буває відданий на поталу голодові. Безробіття мучить робітника навіть і тоді, коли він має роботу, позаяк що-дня загрожує йому небезпека лишити ся без роботи і через те стати жебраком. Такому порядку річей пролетарський режим буде намагати ся в кожному разі покласти край, хоча-б навіть пролетарі були переняті не соціалістичними поглядами, а ліберальними, як в Англії. Ми не маємо тут досліджувати, яким власне робом розв'яжуть ся питання безробітних; для цього існує чимало різних методів, і цілий ряд соціально-політиків виступав вже з різними проектами. Як відомо, і з боку буржуазії робили ся проби усунути безробіття: було запропоновано, а подекуди почасти й заведено, страхування безробітних. Але буржуазне суспільство не може піти на цьому полі далі півмір, бо інакше воно зрубало-б ту гиляку, на якій сидить. Тільки пролетаріят, переможний пролетаріят може і дійсно проведе такі міри, які можуть цілком усунути нужду від безробіття, чим би її не викликано, хворобою чи чимсь иньшим. Справді, серйозна піддержка безробітних, яка-б забезпечувала їм цілком вистарчаєчу заемогу, повинна цілковито змінити відношення сили між пролетаріятом та буржуазією, між пролетаріятом та капіталом; вона робить пролетаріят хазяїном на фабриці. Коли тепер робітники продають себе підприємцеві, коли вони дозволяють визискувати себе та гнітити, то до цього змушує їх власне привид безробіття, батіг голодовки. Але коли робітник знає, що існування його забезпечене навіть на той випадок, коли він лишиться ся без праці, тоді нема нічого лехшого для нього, як зломити силу капітала. Тоді він не потре-

бує вже капіталіста, між тим як той не може без робітника вести далі своє діло. При таких умовах всякий конфлікт між підприємцем та його робітниками буде кінчати ся поразою підприємця. Капіталісти можуть тоді й на далі лишити ся управителями фабрик, але-ж перестануть бути їх панамі та визискувачами. Коли-ж капіталісти запевнять ся, що мають нести лише ризику і тягар капіталістичного підприємства, тоді ці панки перші відмовлять ся від дальшого ведення капіталістичної продукції і намагатимуть ся, щоб у них викуплено ці підприємства, з яких вони вже не можуть мати зиску. Такі випадки вже бували. Так напр., в Ірландії, коли фермерський рух дійшов до кульмінаційного пункту, властителі ґрунтів не були в стані збирати свої ренти; тоді самі лендлорди почали вимагати, щоб держава відкупила всі їх землі. В таке саме становище повинні трафити при пролетарському режимі і капіталісти-підприємці. Навіть коли-б цей режим не кермував ся соціалістичними теоріями і не задавав ся-б з самого початку метою повернути капіталістичні засоби продукції в суспільну власність, капіталісти все одно самі домагали-б ся, щоб в них відкупили їх засоби продукції. Політичне панування пролетаріату і дальше ведення капіталістичного засобу продукції не годять ся між собою. Хто припускає можливість першого, той мусить визнати й можливість щезнення останнього.

Але яким покупцям могли-б капіталісти продати свої підприємства? Частину фабрик, копалень і т. д. можна-б було продати самим робітникам, що по них працюють, які почали-б вести справу громадою. Другі можна-б було продати споживчим товариствам, — треті знов громадам або державі. Однак ясно, що капітал буде звертати ся головним робом до найбільш заможних, найбільш певних покупців, а такими покупцями є держава та гро-

мади, отже лише з цієї самої причини більшість підприємств перейшла-б у власність держави та громад. Нема що й казати про те, що соціал-демократія, здобувши владу, з самого початку буде прямувати власне до такого розв'язання питання. З другого боку, навіть не перенятий соціалістичними поглядами пролетаріят з самого початку буде намагати ся повернути в державну або громадську власність ті підприємства, які зробили ся монополіями, чи по природним причинам, — як, напр., копальні — чи через рід їх організації — як напр., трести. Ці приватні монополії і тепер вже стають непереносними не тільки для зарібників, але й для усіх клас суспільства, які не беруть в них участі. Тільки безсилля буржуазного світу перед капіталом перешкоджають йому прийняти рішучі міри проти цих монополістів. Пролетарська революція мусіла-б з природною необхідністю повести до знесення приватної власности на такі монополії. Але-ж вони й тепер вже дуже розповсюджені, в дуже високій мірі вже панують над всім економічним життям і розвивають ся при тому дуже швидко. Удержавлення та повертання в громадську власність вже самих цих монополій означає опанування цілого процесу продукції суспільством та його органами — державою й громадою.

Найпридатнішими для удержавлення є національні средства транспорту — залізниці, пароходи — рівнож продукція сирових матеріалів і півфабрикатів (копалень, лісів, залізобудовних та машинних фабрик і т. под.). Як раз в цих галузях індустрії найдужче розвинені великі продукції та картелі. Оброблення сирових матеріалів та півфабрикатів в річі для особистого ужитку, рівно-ж як і дрібна торгівля, мають часто місцевий характер і до цієї пори ще дуже децентралізовані. В цих галузях продукції на перший план виступлять головним робом комуни та

товариства, державне-ж господарство відограватиме другорядну роллю. Але разом з поступом поділу праці продукція для безпосереднього особистого ужитку все більш відступає назад перед виробом засобів продукції. Таким робом, значить, все більш зростає поле державної продукції. З другого боку це поле розширюється ще завдяки тому, що розвій зносин та зріст великої продукції ломить в одній галузі індустрії по другій межі поміж місцевими ринками, повертає оден ринок за другим з місцевого в національний. Так, напр., газове освітлення очевидно комунальна справа. Навпаки, розвій електричного освітлювання і передача сили на відлеглости в гірничих місцевостях робить конечним удержавлення водяної сили; це-ж веде до того, що освітлювання з громадської справи стає державною. Дрібна шведська продукція призначала ся перше для місцевого ринку; тепер чобітна фабрика достарчає свої продукти не тільки для якоїсь одної громади, а для цілого краю, — вона достигла не для комуналізації, але для удержавлення. Так само й цукроварні, броварні і т. д.

Отже розвій має тенденцію при пролетарському режимі все більш робити державне господарство головною формою господарства.

Оце поки що все про власність на засоби продукції великих підприємств, до яких належать розуміється, і підприємства рільного господарства. Що-ж мусить стати ся з грошовим капіталом та земельною власністю? Грошовий капітал це та частина капіталу, яка приймає форму грошей, що позичають ся і приносять проценти. Грошовий капіталіст не виконує жадних особистих функцій в економічному життю, він є чимсь цілком зайвим, і його можна експропріювати одним почерком пера. І до цього візьмуть ся тим швидше, що саме ця цілком непотрібна частина капіталістичної кляси,

фінансова аристократія, усе більше захоплює в свої руки панування над цілим економічним життям. Вона — пан і великих приватних монополій, трестів і т. д. І не можна експропріювати індустріальний капітал, не торкаючи грошового капіталу. Індустріальний та грошовий капітал затісно зв'язані між собою. Вже само усупільнення капіталістичних підприємств (ми називаємо тут так для короткості перехід їх в руки держави, громади і товариств) веде до усупільнення значної частини грошового капіталу. Коли удержавлюється якась фабрика або маєток, переходять до держави і їх довги, з приватних вони стають державними довгами. Коли це було акційне товариство, то акціонери стають кредиторами держави.

Лишається ще земельна власність. Я кажу тут власне про земельну власність, а не про рільничі підприємства. Великі рільничі підприємства, які ведуться капіталістично, самі по собі перейдуть той самий розвій, що й другі великі підприємства. Вони втратять своїх робітників і будуть змушені продати свої маєтки державі або громадам і таким чином усупільнити і їх. Навпаки, дрібні сільські господарства лишаються, напевно, приватною власністю, до них я ще потім повернуся.

Отже тут іде мова не про сільське господарство, але про земельну власність відокремлену від господарства, про ту приватну земельну власність, яка дозволяє властителю діставати земельну ренту в формі аренди, платні за винаймання або в формі гіпотечних процентів.

То, що сказано про грошового капіталіста, можна цілком прикласти і до властителя ґрунтів. Він так само не виконує вже жадних особистих функцій в економічному життю і його легко можна усунути. Як відносно приватних монополій, так і відносно приватного володіння землею вже й тепер

здибуємо ми в самих буржуазних кругах змагання до усуспільнення його, позаяк ця приватна монополія стає все тяжчою та шкідливішою, особливо в містах. І тут знов таки треба лише необхідної сили, щоб здійснити усуспільнення. Переможний пролетаріят буде мати цю силу.

Отже експропріяція визискуючих клас виключно питання сили. Експропріяція необхідно впливає з економічних потреб пролетаріята, то й буде значить, неминучим наслідком його перемоги.

3. Конфіскація чи викуп?

З менчою певністю, ніж на питання про ко-
нечність і можливість експропріяції експропріаторів,
можемо ми відповісти на тісно звязане з ним пи-
тання: як саме переведеться експропріяцію — чи
яко викуп, чи яко конфіскація, себ-то чи дістануть
дотеперішні властители відшкодовання, чи ні? Це
питання розв'язати тепер неможливо. Не нам
прийдесться виконати цю операцію. Але-ж тут не
можна говорити про внутрішню необхідність, яка
впливає з істоти діла та примушує прийняти те
або друге рішення. Однак цілий ряд причин про-
мовляє за те, що пролетарський режим дбатиме
щоб було вибрано шлях викупу, с. т. заплати
капіталістам та властителям земельної властности
за відібрану від них власність. З цих причин зга-
даю я лише дві, які здаються міні найважнішими.
Грошевий капітал, як вже сказано, зробився без-
личною силою: кожду суму грошей можна тепер
повернути в грошевий капітал, не примушуючи її
властителя виконувати функції капіталіста. Як ві-
домо, склавши одну марку, чоловік може ужити її
так, щоб вона приносила проценти, не роблячись
від цього капіталістом. Це явище, як відомо, дуже

використовуєть ся оптимістичними оборонцями існуючого ладу. Вони виводять звідси, що цим шляхом можна-б було цілком експропріювати капіталістів, як що всі робітники будуть заносити всі свої складені гроші в каси ощадности або купувати акції, і таким робом самі стануть учасниками капіталу. Ті-ж самі оптимісти в иньшому місці казали, що коли-б ми тепер конфіскували капітал, ми конфіскували-б не тільки капітал багатців, а також і капітал робітників; ми відобрали-б в такому разі і у бідних вдовиць та сиріт їх складений гріш. Таким чином ми викликали-б між самими робітниками велике незадоволення, ще одну причину для них зкинути своє власне панування, що по думці згаданих вихвалювателів існуючого ладу мусить неминуче наступити.

На першім міркуванні не потрібно зупиняти ся довго, дуже воно вже дурне. Люде, що мріють про експропріацію капіталістів шляхом нагромадження грошевих ощадностей, не помічають того простого факту, що зріст великого капіталу йде без порівняння швидче. З другого-ж боку не зовсім безгрунтовно кажуть, що пролетарський режим, який іде до загальної конфіскації, сконфіскував би й ощадности бідности. Розумієть ся, це не підбурило-б робітників проти їх власного панування, — треба мати дуже незначний запас переконуючих аргументів проти соціальної революції, щоб тішити ся подібними фантазіями — але це може стати причиною того, що переможний пролетаріят здержить ся від конфіскації засобів продукції.

Коли-ж це станеть ся, то можна запитати, яку-ж користь буде мати робітнича кляса від експропріації? Експропріація приведе тільки до того, що весь капітал стане грошевим капіталом, державними громадськими та товариськими довгами, і що надвартість, яку капіталісти видушували до

цеї пори безпосередне з робітників, братимуть тепер з робітника держава, громади та товариства і передаватимуть її капіталістам. Чи змінить ся від цього хоть що-небудь в становищу робітничої класи ?

Таке питання цілком справедливе. Однак, коли-б навіть пролетарський режим почав доставляти капіталові таку-ж масу зиску, яку діставав капітал і перше, то експропріяція все таки уявляла-б ту величезну користь, що всяке дальше побільшення визиску стало-б вже неможливим. Не було-б спромоги уміщати капітал на ново, значить не було-б спромоги збільшувати його, рівно як і підвищувати земельну ренту. Це саме було-б вже величезним наслідком пролетарської революції. Всяке дальше зростання суспільного багатства йшло-б відтоді на користь цілого суспільства.

Але до того прилучила-б ся ще й иньша користь. Скоро ціла капіталістична власність набере форми облігацій держави, громад або товариств, — стане можливим завести такий високий прогресивний податок на доходи, маєтки та спадщину, про який перше не можна було й гадати. Ми-ж й тепер вже домагаємо ся, щоб таким податком було замінено всі другі, особливо посередні податки. Коли-б ми вже тепер дістали силу для переведення цього, от хоч би через піддержку з боку иньших партій — що розумієть ся неможливо, позаяк ані одна буржуазна партія не піде так далеко — то ми-б натрапили при тому на великі перешкоди. Відома річ, що чим вище податок, тим сильніше у плательщиків спокуса ухилити ся від заплати його через всякі обходи закону. Але й тоді, коли-б нам вдало ся унеможливити всяке ховання доходів та маєтків, ми все таки не могли-б довести податок до бажаної для нас висоти, позаяк капіталісти, бачучи, що податок занадто урізує їхні доходи та маєтки, просто виїхали-б

з держави і ми лишилися б ні з чим. В державі існував би тоді подоходний і маєтковий податок, але не було б ні доходів, ні маєтків. Таким робом не можна переходити певних меж при встановленню розмірів такого податку, хоча б в наших руках була політична власть. Але становище цілком міняється, коли вся капіталістична власність набирає форми випускаємих суспільними закладами облігацій; власність, яку тепер неможливо докладно визначити, стає тоді цілком відомою. Треба тільки постановити, щоб усі облігації були іменними, — і тоді ми зможемо надзвичайно точно обрахувати кождий маєток і кождий капіталістичний дохід. Тоді можна буде підвищувати податок як завгодно, не боячись обманів та ухиляння від платежа. Тоді стане неможливим ухилитися від платежа через еміграцію: позаяк усі проценти будуть діставати ся від громадських інституцій і головним робом від держави, то ця остання може вилічити податок з процентів при виплаті їх. При таких умовах буде можливим підносити подоходний та маєтковий податок до якої завгодно висоти, коли треба навіть і до такої, що він буде близьким до конфіскації великих маєтків або тотожним їй.

Нас можуть запитати: яка-ж користь вибрати цей кружний шлях до конфіскації великих маєтків замість того, щоб йти просто до мети? Чи не значить це викинути фокус для тої лише мети, аби уникнути виду конфіскації, коли спочатку викуплять ся капітали за повну їх ціну, а тоді їх сконфіскують через податкове законодавство? Бож різниця між цим поступованням та безпосередньою конфіскацією тільки формальна.

Але-ж ця різниця не так маловажна. Безпосередня конфіскація розширюється на усі капітали однаково, як на дрібні так і на великі, на капітали гідних до праці і на капітали негідних до неї. При

такому засобові поступовання важко, часто цілком неможливо, відділити великі маєтки від дрібних грошових капіталів, що уложено разом з ними в ті-ж самі підприємства. Крім того, безпосередня конфіскація відбула-б ся дуже швидко, може навіть відразу, тоді як конфіскація через оподаткування дозволяє зробити знесення капіталістичної власности довшим процесом, який поступає в міру того, як кріпне новий лад і виявляє свій добродійний вплив. Вона уможливить розтягти операцію на цілі десятиліття, так що кінець конфіскації відбудеть ся вже на очах нового покоління, яке виросте при нових умовах і якому не прийдесть ся вже мати діла з капіталами та процентами. Таким чином конфіскація втрачує свій жорстокий характер, стає більш еластичною та менш болячою. Чим лагіднійше відбувається завоювання політичної власти пролетаріатом, тим краще він з'організований і тим вище стоїть по свому духовому розвитку, тим швидче можемо ми чекати, що він волітиме витончену форму конфіскації над примітивною.

Я трохи довше зостановив ся над цим питанням тому, що його висувають яко головнійший закид наші противники, а зовсім не тому, щоб воно уявляло з себе найголовнійшу трудність, яку ми мусимо здолати. Великі труднощі починають ся лише після всіх згаданих подій. Серед великих перемін, які викликає соціяльна революція, експропріяція засобів продукції відносно проста подія. Для неї треба тільки мати в руках відповідну власть, істнування котрої припускаєть ся вже само собою в цілому нашому досліджуванню. Трудности, що чекають пролетарський режим, лежать не в області власности, але-ж в області продукції.

4. Притягання робітників до праці.

Ми бачим, що соціяльна революція робить неможливим продовження капіталістичного засобу продукції, що політичне панування пролетаріату конче звязане з економічним повстанням проти цього засобу продукції і задержанням його. Але-ж продукція мусить конче вести ся далі, вона не може зупинити ся навіть на кілька тижнів без того, щоб не загло ціле суспільство. Отже для переможного пролетаріату повстає неоткладне завдання, — мимо усіх перешкод забезпечити продовження продукції і намовити робітників, що покидали фабрики та інші місця роботи, знов взяти ся за працю, щоб продукція безупинно ішла далі.

Якими-ж средствами розпоряджає пролетарський режим для розв'язання цього завдання? Про примус до праці страхом голоду не може бути, розуміється, і мови; про фізичний примус ще менш. Коли є люде, які гадають, що панування пролетаріату поведе до каторжного режиму, що тоді кождому буде призначати ся праця начальством, то ці люди замало знають пролетаріат. В дійсності пролетаріат, який тоді сам буде видавати собі закони, має в собі незмірно більше сильної любови до свободи, ніж ті переняті сервілізмом та візантійщиною (byzantinischen) професора, що кричать про каторжний лад в будучій державі.

Переможний пролетаріат ніколи не допустить каторжної або казарменної регламентації. Та він й не потребує такої регламентації, бо він має другі засоби утримати робітників при роботі.

Насамперед не треба забувати великої сили привички. Капітал привчив сучасного робітника робити день в день і він зовсім не може довго витримати без роботи. Є навіть люде, які так звикли до роботи, що просто не знають, що робити з своїм

вільним часом — вони почувають себе нещасними, коли не мають спромоги працювати. Небагато знайдеться людей, які-б могли почувати себе довший час щастливими без роботи. Я переконаний, що коли праця перестане бути надмірною, надриваючою сили, коли робочий день зменшить ся до розумної норми, то вистарчить одної привички до праці, аби утримати масу робітників на фабриках та копальнях за регулярною роботою.

Але, розумієть ся, не можна покладати ся на одну цю саму спонуку до праці — вона найслабша. Другою далеко сильнішою є дисципліна пролетаріату. Ми знаємо, що коли робітнича спілка ухвалює страйк, тоді дисципліна організованого робітника досить сильна, аби він з доброї волі рішив ся наразити себе на усі небезпеки і страхи безробіття, часто голодувати цілі місяці, аби тільки довести до побідного кінця спільну справу. Отже я думаю, коли можливо силою дисципліни вигнати робітників з фабрики, то силою тієї-ж дисципліни можна буде й утримати їх за працею. Коли робітнича спілка визнає необхідним безупинно і регулярно вести працю, тоді можемо бути певні, що навряд хоч один з її членів схоче піти проти інтересів спільної справи і покине своє місце. Та сама сила, яка тепер злучає пролетаріат для боротьби, для задержання продукції, ця-ж сама сила злуки буде тоді могучим засобом забезпечення регулярного продовження суспільної праці. Чим вищого розвитку осягла вже тепер організація робітничих спілок, тим більше надії на безупинний хід продукції по завоюванню політичної власти пролетаріатом.

Пролетарська дисципліна не має нічого спільного з військовою дисципліною; вона не означає сліпого послуху влади, що постановлена з гори. Ні, це дисципліна демократична, це добровільне підлягання вибраним проводирям і ухвалам біль-

шости власних товаришів. Для того, щоб така демократична дисципліна могла панувати і на фабриці, потрібна демократична організація фабричної роботи — потрібно, щоб місце теперішньої автократичної фабрики заняла демократична фабрика. Цілком зрозуміло, що соціалістичний режим буде прямувати з самого початку до того, аби демократично з'організувати продукцію. Але коли-б навіть у переможного пролетаріату і не було з початку такого стремління, то він був би змушений до цього konieczністю забезпечити безупинний хід продукції. Піддержання при праці необхідної дисципліни можна буде досягнути лише шляхом введення в процес продукції виробленої професіональними робітничими спілками дисципліни.

Це в кожному разі не можна буде виконати всюди однакою роботою. Кожне підприємство має свої своєрідності, з якими мусить лічити ся організація його робітників. Існують, напр., підприємства, які не можуть обійти ся без бюрократичної організації, як от залізниці. Демократична організація може тут дістати такий вигляд: робітники вибирають послів, які утворюють рід парламенту, і цей парламент встановлює порядок робіт і доглядає за управою бюрократичного апарату. Другі підприємства можна передати в руки робітничих спілок, треті можна з'організувати на кооперативних підвалинах. Таким роботою, можливі найрізноманітніші форми демократичної організації підприємств; не треба гадати, що усі підприємства буде організовано по тому-ж самому шаблону.

Ми бачили вище, що будуть різні форми власності: власність держави, громади, товариств. Поруч з ними може й надалі лишити ся приватна власність на де-які засоби продукції, як ми це ще покажемо. Тепер ми бачимо, що й організація підприємств буде різноманітна.

Однак, демократична дисципліна і привичка до регулярної праці — хоч і як сильні ці чинники — може все таки не вистарчати, аби забезпечити постійну участь в продукції усіх робітників. Нема чого чекати, щоб тред-юніоністська організація та дисципліна обійняли коли-небудь в сучаснім суспільстві бодай більшість робітничої кляси. Коли пролетаріят дістане в свої руки власть, то все таки, мабуть, тільки меншість його членів буде з'організована. Отже прийдесть ся шукати ще других спонук до участі в роботах. З таких спонук особливо відповідає духу пролетарського режиму такий чинник, як привабливість праці. Пролетарський режим муситиме дбати про те, щоб працю, яка тепер є тягарем, зробити приємністю, щоб працювати було приємно, щоб робітник йшов на роботу з утіхою.

В кожному разі досягти цього не так просто; але принаймні початок цьому пролетаріят покладе зараз по осягненню панування, з меншивши робочий час. Разом в тим він постараеть ся поліпшити мешкання для праці з гігієнічного та естетичного боку, усунути по можливості все, що надає процесу продукції неприємний, відразливий характер. Це все уявляє з себе тільки продовження тих змагань, які здійснюють ся почасти вже й тепер в формі законодавчої охорони праці. Але для більшого поступу в цих областях потрібні такі переміни і в будівлі будинків, і в техніці продукції, які не можна виконати не сьогодні - завтра. Навряд чи вдасть ся швидко зробити працю по фабриках та копальнях дуже привабливою. Тому поруч з привабливістю праці буде необхідним, щоб був ще такий чинник, як привабливість платні за працю.

Я кажу тут про заробітню платню. „Та хіба-ж“, скажуть, „і в новому суспільстві ще існуватиме заробітня платня? Ми-ж хочемо знищити

платну працю і гроші — як же можна казати про робочу платню?“ Ці закиди мали-б рацію, коли-б ми хотіли при соціяльній революції зараз же приступити до знищення грошей. Я вважаю це неможливим. Гроші найпростійший з досі відомих нам засобів обороту продуктів, засобів розподілювання їх між окремими членами суспільства в такому сложному механізмові, як сучасний засіб продукції з його непомірним далеко ідучим поділом праці. Це такий засіб, який уможливує кожному задовольняти свої потреби відповідно до його індивідуальних особливостей (розумієть ся в межах його економічної сили). Як засіб обороту, гроші лишать ся необхідністю, поки не придумано нічого ліпшого. Але само собою розумієть ся, вони втраять, принаймні в сфері внутрішнього обороту, де-які з своїх теперешніх функцій, і перш усього функції міри л а в а р т о с т и. Де-яких уваг що до вартости не можемо ми тут поминути, бо вони допоможуть нам з'ясувати де-що з того, що казатиметь ся далі.

Нема нічого хибнійшого того погляду, що завданням соціялістичного суспільства є здійснення закону вартости в цілій його повноті; дбання про те, щоб обмінювано тільки рівні вартости. В дійсності закон вартости є, навпаки, законом виключно властивим суспільству товарної продукції.

Товарна продукція уявляє з себе такий засіб продукції, в якому при істнуванні розвинутого поділу праці незалежні один від другого продуценти продукують продукти один для другого. Але жадний засіб продукції не може істнувати без певної опреділюючої пропорційности продукції. Кількість робочих сил, якими розпоряджає суспільство, обмежено; і суспільство може задовольняти свої потреби і вести продукцію далі тільки при тих умовах, коли в кожній галузі продукції занята відповідна істнуючим продукційним силам кількість робочих сил.

В комуністичному суспільстві праця регулюється планомірно, робочі сили розподіляються між окремими галузями по певному плану. При товарній продукції це регулювання переводиться за поміччю закону вартості. Вартість кожного товару визначається не фактично ужитим на його вироб часом праці, а суспільно необхідним для його виробу робочим часом. Ми тут не будемо говорити про модифікацію, яку терпить цей закон при капіталістичному засобі продукції дякуючи зискові, це ускладнило-б без потреби наше викладання, не даючи нічого нового до розуміння питання. Суспільно-необхідний час праці в кожній галузі праці визначається з одного боку досягнутою через суспільство високістю техніки в цій галузі, — звичайною напруженістю праці і т. д., словом середньою продуктивністю праці окремого робітника; з другого боку — кількістю продуктів, яких потребує суспільство від цієї галузі праці, і нарешті цілою кількістю робочих сил, якими розпоряджає суспільство. Вільна конкуренція приводить до того, що ціна продуктів, себ-то кількість золота, яке можна дістати в обмін на них, постійно намагається наблизити до їх вартості, що визначається суспільно необхідним робочим часом. Таким чином виходить, що продукція в кожній галузі, хоча й не регулюється з якого-будь одного центрального пункту, ніколи не відхилюється дуже далеко і на довго від певної норми. Без закону вартості товарна продукція при пануючій в ній анархії дуже швидко дійшла-б до нерозпутаного хаосу.

З'ясуємо це на прикладі. Наведемо найпростіший приклад. Візьмемо як продукти суспільної продукції лише два яких будь товарів, от напр., штани і шлейки.

Припустимо, що в певному суспільстві суспільно необхідний час праці протягом якогось часу (для

вас це не має тут значіння) для штанів 10.000 робочих днів, а для шлейок 1.000 роб. днів. Це значить, що для того, аби задовольнити суспільний попит на штани і шлейки, при данім стані продуктивности праці потрібна указана кількість робочих днів. Коли продукт одного робочого дня оцінюється в 10 марок, то вартість штанів буде 100.000 марок, вартість шлейок 10.000 марок.

Коли окремий робітник при виробі продукта відхилюється від суспільної норми, коли, напр., протягом робочого дня він вироблює тільки половину того, що вироблюють його товариші, то й ціна його продукта буде рівняти ся лише половині ціни того продукта, який виробляв ся протягом робочого дня кождим з других робітників. Це річ усім відома. Але те-ж саме діється й тоді, коли ухиляється від норми пропорційність праці. Коли, напр., на фабрикацію шлейок іде більше робочих сил ніж це суспільно-необхідно, то відповідну кількість робочих сил треба буде взяти з яких будь других галузей праці, позаяк кількість робочих сил, якими розпоряджає суспільство, обмежена. Припустимо для простоти, що ці робочі сили візьметь ся від краєвництва. Замість суспільно-необхідного робочого часу в 10.000 робочих днів в одній галузі продукції і в 1.000 робочих днів в другій, матимемо, скажем, 8.000 дійсно ужитих робочих днів в першій, 3.000 — в другій: світ буде завалений шлейками і не матиме досить штанів. Які будуть наслідки того? Ціна шлейок упаде, ціна штанів піднесеть ся. 3.000 дійсно вжитих днів праці в галузі продукції шлейок будуть уявляти з себе вартість лише 1.000 суспільно-необхідних робочих днів; вартість одної пари шлейок знизить ся до одної треті їх дотеперішньої вартости; ціна теж упаде, ба, ще й нижче треті. Вартість же штанів опреділять ся як і перше суспільно-необхідними 10.000, а не

дійсно ужитими 8.000 робочих днів, вартість кожних штанів буде рівняти ся $\frac{5}{4}$ їх колишньої вартости. Наслідком цього фабрикація шлейок стає некористною, кількість зайятих нею робочих сил зменшить ся і знов відплине до фабрикації штанів, яка стала знов страшенно користною.

Таким робом при вільній конкуренції закон вартости регулює продукцію. Це, розуміть ся, не найкращий, який можна вигадати, засіб регулювання продукції, але він стає єдино можливим при приватній власності на засоби продукції. При суспільній власності на засоби продукції його місце заступить суспільне регулювання продукції. Потреба регулювати продукцію обміном однакових вартостей зникає. Разом з тим зникає також конечність того, щоб гроші були мірилом вартости та річчю, що має вартість. Металичні гроші можна замінити якимсь грошевим знаком. Самі ціни на продукти можна буде тоді встановляти незалежно від вартости. Але ж кількість вкладеного в продукти робочого часу завше буде мати велике значіння при їх оцінці, і дуже можливо, що при тому будуть пристосовувати ся до історично встановлених цін.

Отже коли існують гроші і ціни на продукти, то і за працю платитиметь ся грішми, мусить, значить, існувати і заробітня платня.

Не дивлячись на це, було-б цілком хибним казати про дальше існування сучасної системи платньої праці, як це роблять де-які фабіянці, кажучи, що завдання соціалізма — не знищення системи платньої праці, а навпаки розширення її на всіх. Це справедливо тільки з внішнього боку. В дійсності робоча платня при пролетарському режимі уявляє з себе цілком щось иньшого, ніж при капіталістичному режимі. Тепер робоча платня уявляє з себе ціну на товар, робочу силу. Вона оперділюєть

ся в останнім щоті видатками утримання робітника; хитання її залежать від хитань попиту й предклядання. В суспільстві, де панує пролетаріят, все це щезає. Робітник не буде вже змушений нуждою продавати свою робочу силу, вона перестає бути товаром, ціну якого опреділюєть ся коштами його репродукції, і ціна її стає незалежною від відношення поміж попитом та предкляданням. Високість заробітньої платні опреділюєть ся тепер в останнім щоті кількістю продуктів, що маєть ся для розпреділення між робітниками. Чим більше ця кількість, тим вище може і буде підносити ся і загальний рівень заробітньої платні. Правда, на відношення між великістю заробітньої платні в ріжних галузях праці попит і предклядання й тоді будуть робити певний вплив. Позаяк робітників не приставлятиметь ся проти їх волі військовою силою до окремих підприємств, то може стати ся, що в де-яких галузях індустрії буде забагато робітників, а в других бракуватиме. Вирівняти як треба цю ріжницю можна тим, що там де йде забагато робітників знижуєть ся платню, навпаки в тих галузях, де робітників бракує, платня підносить ся — і це робить ся до тої пори, поки кожна галузь праці не буде мати стільки робітників, скільки потребує. Але на загальний рівень заробітньої платні цілої робітничої кляси впливає вже не відношення поміж предкляданням та попитом, але-ж кількість продуктів, які в данім разі мають ся. Загальне знищення заробітньої платні наслідком надпродукції стає неможливим. Чим більше продукуватиметь ся, тим вище, беручи загально, буде заробітня платня.

Отже повстає слідуєче питання. Щоб забезпечити безупинний хід продукції, треба буде привязати робітників до продукції через загальне підвищення заробітньої платни. Відкіля-ж мусить платити

ся підвищена платня? Відкіля взяти необхідну кількість продуктів?

Припустимо сприяючий новому режиму випадок, якого ми не припускали, що усі маєтки буде сконфісковано, що усі доходи капіталістів йтимуть робітникам, оце розумієть ся дало-б вже дуже гарне піднесення платні. В своїй брошурі про соціяльну роформу та соціяльну раволюцію наводив я статистичні данні, по яким сума доходу робітників в Англії в 1891 році рівняла ся 700 міліонів фунтів стерлінгів (в круглій сумі), а сума доходу капіталістів була коло 800 міліонів фунтів стерлінгів. Я зауважав далі, що ці статистичні данні здають ся міні занадто оптимістичними. Я маю причини гадати, що сума заробітньої платні оцінена тут зависоко, сума-ж капіталістичних доходів занизька. Але візьмемо навіть й ці цифри за 1891 р. Вони показують, що коли-б доходи капіталістів віддати робітникам, тоді заробітня платня могла-б піднести ся в двоє. На жаль, однак, справа не робить ся так просто. Коли ми експропріюємо капітал, ми повинні взяти на себе і його суспільні функції, між ними таку важну як функція капіталістичної акумуляції. Капіталісти не споживають усіх своїх доходів; частину їх вони відкладають на розширення продукції. Те-ж саме прийдесть ся робити і пролетарському режиму, бо-ж і він мусить розширювати продукцію, і вже з цієї самої причини не міг би він, навіть при радикальній конфіскації капіталу, відлічити робітничій клясі всі колишні доходи капіталістів. Але крім того часть надвартости, яку дістають, вони мусять віддавати державі в формі податків. Ця частина повинна вирости до величезних розмірів, коли єдиним державним та громадським податком буде прогресивний податок на доходи та маєтки. І тягар податків не зменшить ся. Я вже вище вказав на те, яких великих ви-

датків потребують одні реформи в шкільній справі. Крім того буде заведено в широких розмірах страхування на випадок хвороби, каліцтва та старости, для забезпечення всіх негідних до праці і т. д.

Отже ми бачимо, що для підвищення заробітної платні не дуже-то багато лишило-б ся у нас від теперішніх доходів капіталістів, коли-б ми навіть відразу сконфіскували весь капітал. А коли ми захочемо заплатити капіталістам за експропрійовані маєтки, тоді лишиться ся далеко менше. Через те для підвищення заробітної платні буде безумовно необхідним побільшити розміри продукції, порівнюючи з теперішнім її станом.

Не тільки забезпечити продовження продукції, але й збільшити його розміри — таке мусять бути невідкладне завдання соціальної революції. Завоювавши політичну власть, пролетаріят мусять якомога швидше розширити продукцію до того, щоб задовольняти величезні вимоги, що будуть ставити ся новому режиму.

5. Збільшення продукції.

Існують різні засоби до швидкого збільшення продукції. Головніші з них два, які й тепер вже мають велике значіння. Обидва вони з успіхом уживають ся американськими трестами, у яких ми взагалі можемо багато чому навчити ся, що до методів соціальної революції. Трести показують нам, яким робом можна підвищити відразу продуктивність праці. Цього можна осягнути просто тим, що всю продукцію сконцентровуєть ся в найкраще обставлених з технічного боку підприємствах, а всі інші, що не стоять на висоті сучасної техніки, зовсім закривають ся. Напр., де-кільки років тому цукровий трест експлуатував з усіх закладів, якими

він розпоряджає, тільки четверту частину і в цій четвертій частині своїх підприємств він випродуковував таку-ж кількість продуктів, як перше в усіх підприємствах разом. Горілковий трест придбав 80 великих винниць і з цих 80 винниць зараз же лишив по за продукцією 68; він виробляв далі лише на 12 винницях і на цих 12 став через короткий час виробляти більше, ніж виробляло ся перше на 80 винницях. Так само робитиме і пролетарський режим, і йому буде це тим лехше, що йому не перешкоджатиме приватна власність. Коли окремі підприємства є приватною власністю, бракування більш негідних може відбувати ся лише поволі, шляхом вільної конкуренції. Трести лише тому могли усувати відразу ті підприємства, котрі стояли на низькому ступеню техніки, що вони усували приватну власність на вих і сконцентровували всі підприємства в одних руках. Метод, який трести були в стані уживати лише в порівняюче невеликій галузі продукції, пролетарський режим має спромогу розширити на все поле суспільної продукції, позаяк він знищує всю приватну капіталістичну власність. Але його метод — підвищення продуктивности через закриття недоскональних підприємств — не тільки буде відрізняти ся розміром його вживання від метода теперішних трестів, він буде крім того уживати ся иньшим робом і для иньших цілей. Новий режим виконує таку реформу перш усього з тою метою, щоб мати спромогу підвищити заробітню платню. Тресту-ж немає жадного діла до робітників. Тих робітників, які стають зайвими в непотрібних підприємствах, він простісенько увільнює. І таким увільненням він користується ся для того, щоб робити натиск на занятих робітників, знижувати їх заробітню платню, ставити їх в більшу залежність від себе. Зовсім, розуміється, не так стане поступати пролетаріят, коли він дістане власть.

Тих робітників, які були заняті в зупинених підприємствах, він пристроїть в других підприємствах, що продовжають йти. Трести тим охотніше увільнюють робітників, що в їх цілі не входить значно розширювати продукцію. Чим дужче збільшується кількість вироблених продуктів, тим більше стає їх предклядання, тим нижче падає ціна на них при других однакових умовах. Трести до того саме прямують, щоб не допустити падіння цін.

Через це вони прямують скоріше до обмеження продукції ніж до розширення її. Коли трести пускають в ход тільки кращі індустриальні заклади, то вони роблять це передовсім з метою зменшення коштів продукції, щоб таким шляхом, при незмінних або навіть при підвищених цінах, збільшити зиск, а не з метою розширення продукції. Для пролетарського режиму, навпаки, важно саме розширення продукції, позаяк він прямує до підвищення заробітної платні, а не зиску. Тому він збільшить до найбільшого ступеню кількість робітників по найліпших підприємствах і зможе через це розширити продукцію на стільки, що в одному підприємстві дасть робити одній по другій кільком змінам робітників. Як це зробити і яке велике вражіння може це зробити на продукцію, я з'ясую прикладом, цифри котрого взято, розуміється, самовільно, але який не уявляє з себе нічого фантастичного, а має реальний зразок в діяльності трестів. Візьмемо хоча німецьку текстильну індустрію. Вона тепер займає середнім числом коло 1 мільона робітників (993.257 чол. в 1895 р.). А з того більша половина цієї кількості робітників (587.599 чол. в 1895 р.) занята в таких індустриальних закладах, з яких в кожному налічується більш 50 робітників. Припустимо, що більш великий, більш обширний з промислів завше є й більш доскональним з техніч-

ного боку. В дійсності це буває не завжди так. Підприємство з 20 робітниками може бути обставлено з технічного боку без порівняння краще, ніж друге підприємство в тій же галузі індустрії з 80 робітниками. Але беручи загально і пересічно наше припущення відповідає дійсності, і ми можемо допустити тут це тим швидче, що йде мова лише про приклад, який приводить ся для наглядности, а не про справжній проект, який повинен бути здійсненим ввввв-ж на вказаних тут підвалинах. Припустимо, що найменч доскональними є підприємства з кількістю робітників нижче 50 чол. Всі ці підприємства буде закрито, а їх робітників буде переведено в такі підприємства, в яких в кожному занято більш ніж 50 чол. Працювати можна в дві зміни. Коли тепер робочий день рівняєть ся 10—11 годинам, то тоді його можна буде скоротити до 8 годин для кожної зміни. Таким робом в цих підприємствах. стало-б працювати в кожному на 6 годин в день довше, машини було-б використано настільки-ж краще, хоча робочий час для кожного робітника було-б зменьшено на 2 години. Ми маємо право припустити, що продукція окремого робітника від цього не зменьшить ся, позаяк численні приклади доводять, що вигодами від такого скорочення робочого часу, загально кажучи, принаймні урівноважують ся його невігоди. Припустимо далі, що тепер один робітник ницих підприємств вироблює на рік кількість продуктів, що уявляє з себе вартість в 2.000 марок, і що праця в великому підприємстві є на 100% продуктивніше (Зінцгеймер приймає як раз саме таке відношення між продуктивністю великих та дрібних підприємств), так що кожний робітник в великому підприємстві вироблює вартість в 4.000 марок на рік. В такому разі пів міліона робітників в дрібних підприємствах текстильної індустрії виробляють тепер кількість продуктів вар-

тістю в 1 мільярд марок; другі-ж пів мільона робітників, які занято в великих підприємствах, виробляють кількість продуктів вартістю в 2 мільярда марок. Виходить, мільон робітників вироблює кількість продуктів, вартість яких рівняється 3 мільярдам.

Коли-ж при новому режимі робітники усі будуть сконцентровані в великих підприємствах з кількістю робітників над 50 чол., то кождий робітник виробить на рік вартість 4.000 марок, а усі робітники текстільної індустрії — 4 мільярди марок, себ-то на 1 мільярд більш ніж перше. Для зручності порівняння ми припускаємо, що при пролетарському режимі продукують ся як і перше вартости.

Але можна піти ще й далі — спинити роботу не лише по малих але й середніх підприємствах з кількістю робітників від 50 до 200 чоловік і цілу текстільну продукцію сконцентрувати по найбільших фабриках, що мають над 200 робітників. Загальна кількість робітників по найбільших текстільних підприємствах рівняла ся в 1895 році 350.306, себ-то складала коло третини усіх робітників текстільної індустрії. Отже, аби заняти усіх робітників по самих найбільших фабриках, треба-б було завести на них роботу в три зміни. Припустимо, що аби уникнути ночної роботи скорочено-б час праці для кождого робітника до 5 годин — на половину проти теперішнього. Тепер один робітник в самих великих підприємствах виробляє, припустимо, в чотирі рази більше, ніж робітник в дрібних підприємствах, себ-то по нашому цілком довільному припущеню — на 8.000 марок в рік. Через скорочення робочого часу кількість виробляемого продукту зменьшується в меншій мірі, позаяк праця того робітника, що користується довшим відпочивком, продуктивніше від праці того робітника, який надривається в роботі. Коли ми мали право припустити, що в 8 годин робітник зробить стільки-ж,

скільки тепер робить ся в 10 годин, то не буде за оптимістично, коли ми тепер припустимо, що при скороченню робочого часу з 8 до 5 годин кількість вироблених робітником продуктів зменшить ся не більш як на 25%, в кожному разі менш ніж на 37%. По цьому обрахуванню кожний робітник виробить що найменше на 5.000, може навіть на 6.000 марок річно; отже усі робітники разом вироблять продуктів на п'ять—шість мільярдів. Таким робом, загальна сума продукції збільшить ся вдвое проти теперішнього, відповідно цьому може і заробітня платня збільшити ся вдвое — навіть відкидаючи усяку конфіскацію капіталів, — при рівночаснім скороченню робочого часу на половину. Та при певних обставинах, на підставі наведених тут чисел, платня може піднести ся ще більше. Припустимо, що з теперішнього річного продукту текстильної індустрії, який ми опреділили в 3 мільярди, один мільярд піде на платню робітникам, другий мільярд на відновлення сирових матеріалів, машин і т. д., а третій на зиск з капітала. При новому режимі продукуєть ся 6 мільярдів на рік. З них 2 мільярда іде на сирові матеріали, машини і т. под, 1 мільярд на відшкодування експропрійованих капіталістів і на виконання суспільних функцій, що виконували ся досі ними. Лишаєть ся 3 мільярди на платню робітникам. Отже її можна потроїти. І все це без жадних нових закладів, нових машин, лише завдяки спиненню дрібних підприємств і переводу їх робітників на великі фабрики. Для цього мусимо ми лише перевести в великих розмірах те, що трести переводять в малих. Тільки приватна власність на засоби продукції перешкоджає цьому розвитку сучасних продуктивних сил.

Цей метод трестів відслонює ще й другий бік. Наші критики люблять виставляти проти нас сліду-

ючий закид: „ще дуже довго буде неможливим соціалізувати продукцію, бо кількість сучасних фабрик завелика для цього. Потрібно буцім то ще багато часу для того, щоб конкуренція знесла малі підприємства і тим утворила можливість соціалістичної продукції. Бо-ж кількість усіх індустріяльних підприємств в німецькій державі доходить до 2¹/₂ мільйонів, з них самих текстільних підприємств понад 200.000. Як же може держава управити ся з веденням такої сили індустріяльних підприємств!“

Безперечно завдання здаєть ся величезним, але воно значно упрощуєть ся, коли припустити, що пролетарський режим вживатиме метод трестів і хоч експропріює всі підприємства, але вестиме продукцію лише в великих підприємствах, що стоять на вищому ступеню техніки. З 200.000 підприємств текстільної індустрії лише 3.000 мають кожде понад 50 робітників. Ясно, значить, що концентрація індустрії в цих більших підприємствах значно упрощує завдання суспільного регулювання продукції. Воно стає все простішим, коли ми припустимо, що пролетарський режим замкне усі індустріяльні підприємства, в яких працює менш ніж 200 робітників; тоді з 200.000 підприємств текстільної індустрії лишиться ся лише 800. Контролювати працю такої кількості підприємств в кожному разі не буде вже неможливим.

Звідси знов впливає вартій уваги для нас висновок. Наші противники, а також і песімісти з наших власних рядів, міряють ступень достиглости нашого суспільства для соціалістичної продукції кількістю руїн, які воно ще тягне за собою і яких негідно позбутися скоро. Раз у раз указують нам з тріумфом на величезну кількість дрібних господарств, які ще існують і до цієї пори. Але-ж ступень достиглости суспільства до соціалізму міряєть ся не кількістю дрібних господарств, які ще

існують, а кількістю великих підприємств, які вже існують. Без розвиненої великої продукції соціалізм неможливий. Де-ж навпаки широко розвинена велика продукція, там легко соціалістичному суспільству сконцентрувати продукцію по великих підприємствах і швидко позбутися дрібних господарств. Зловісні ворони соціалізму, які вміють лише своїм карканням віщувати будучі невдачі соціалізму, уперто чіпляють ся за факт, що кількість дрібних підприємств в німецькій державі з 1882 — 1895 рр. збільшилася на 1,8%; але вони уперто заплющують очі на другий факт, що за той же самий час кількість великих підприємств, що мають понад 50 робітників, зросло на 90%, а кількість велетенських підприємств, які мають понад 1.000 робітників, піднялася на 100%. Це збільшення кількості великих та велетенських підприємств перша умова для здійснення соціалізму — і як бачимо вона виконується в найширших розмірах. Коли при тому кількість дрібних господарств абсолютно не зменшується, то це доводить лише, що кількість руїн, які має знести пролетарський режим, дуже значна. Однак, трести обіцяють і в цьому відношенні діяльно допомогти нам.

Вони подають нам добрий приклад ще й в другому відношенні. Теперішні трести збільшують свій зиск не тільки через піднесення продуктивності праці своїх робітників, але й через різні зменшення витратків, — вони виграють на машинах, на помічних матеріялах, на транспортних витатках. При соціалістичній продукції ця економізація мусить прийняти ще ширші розміри. Щоб з'ясувати це на прикладі, візьмемо знов текстильну індустрію. Доставка сирових та помічних матеріялів в 200.000 підприємств коштує без порівняння дорожче, ніж доставка їх в 800 підприємств. Те-ж саме треба сказати й про витатки на управління підприємством. Правда,

з 200.000 підприємств найдрібніші не вимагають жадного спеціального догляду, — до них можна залічити підприємства, в яких працює менш як 5 чоловік. Тут підприємець працює разом з робітниками. Лише 12.000 підприємств мають ширші розміри. Але й для управління ними треба далеко більше адміністративних сил ніж для управління 800 підприємств. Другі зменшення видатків робить ся тим, що трести усувають боротьбу конкуруючих підприємств за покупців. Відколи вони повстали в Сполучених Державах, кількість комі-воаяжерів зменьшується ся. Ось самий впадаючий в око випадок цього роду, на який показує Дженке (J. W. Jenks) в одній статті: він показує на один трест, який так розширив розміри своєї продукції, що кількість зайнятих в його підприємствах некваліфікованих робітників збільшилася ся з часу його засновання на 51%, а кількість кваліфікованих — на 14%; навпаки кількість його комі-воаяжерів за той же час зменьшилася ся на 75%. Той самий Дженке оповідає, що де-які трести, по їх власним словам, виграють від 40 до 85% та навіть більше на видатках по друкуванню оголошень та реклам і т. д.

Зрештою-ж піднесення платні індустріяльним робітникам увільнить масу робочих сил, які тепер гніздять ся подібно до паразитів коло посередничої торгівлі. Вони ведуть нужденне існування в своїх малих крамничках не тому, що ці були потрібні, але-ж тому, що їх хазяїни втратили надію десь иньше знайти собі хліб, або-ж тому, що вони замало заробляють і мусять шукати побічного заробітку.

Майже з 2 мільонів людей, що тепер роблять в німецькій державі в торговельному, перевозному (не лічучи пошт та залізниць) та в грахтирному промислі, при досить великій платні в індустрії і при достатнім попиті на робочу силу увільнило

ся б, може, мільон людей, які-б могли перейти від паразитичної до продуктивної діяльності.

Оце два засоби до збільшення продуктивної сили усього робітництва: знесення паразитичних занять і концентрація продукції в індустріяльних підприємствах вищого роду. Уживаючи обидва ці засоби, пролетарський режим може зараз же піднести продукцію до такого високого рівня, що з'явиться можливість значно збільшити заробітню платню і разом з цим зменшити робочий час. Усяке збільшення заробітньої платні і вкорочення робочого часу повинні з свого боку збільшувати приваблюючу силу праці і притягати до участі в продукції нових робітників, які досі займалися паразитичними промислами, як слуги, дрібні крамарі і т. д. Чим вище заробітня платня, тим більше робітників. Але-ж в соціалістичному суспільстві можна сказати і навпаки: чим більше робітників, тим менш в суспільстві дармоїдів, тим більш виробляється, тим вище заробітня платня. Цей закон був би нісенітницею в суспільстві вільної конкуренції, де платня падає тим нижче — при однакових інших умовах — чим більше предкладання робочої сили. Але цей закон платні є законом соціалістичного засобу продукції.

6. Організація процесу репродукції.

Ужиттям двох тільки що описаних методів трестів в продукції ще не вичерпують ся перші завдання пролетарського режиму, що до дальшого провадження продукції. Для процесу продукції, яко процесу відновляючого ся, яко процесу репродукції, потрібно безупинне продовження не тільки продукції але й обороту. Для безупинного продовження продукції потрібні не тільки одні робі-

тники, що вироблюють продукти — необхідно ще щоб не виходило жадного впливу в доставці сирових матеріалів, помічних матеріалів (вугля), нових орудій та машин замість з'ужитих, життєвих припасів для робітників, потрібно, щоб вироблені продукти знаходили собі збут.

Вплив обороту означає економічну кризу. Вона може, перш усього, виникнути наслідком вироблення за великої кількості певних товарів. В такому разі майстерні, де виробляють ся ці товари, не можуть далі функціонувати в повній мірі через брак збуту своїх продуктів. Вони не дістають грошей за свої товари і через це їм бракує средств на купування нових сирових матеріалів, на платню за працю і т. д. Але ж кризи можуть повстати і через те, що якихсь товарів вироблено замало, як це було підчас кризи англійської бавовняної індустрії, яку викликано міждоусобною війною в Сполучених Державах, коли продукція бавовни дуже зменшилася.

Кризи являють ся найсильнішими бичами сучасного засобу продукції. Усунення їх — це одно з найголовніщих завдань пролетарського режіму. Але цього можна осягнути лише за поміччю планомірного регулювання продукції та обертання, с. т. всього процесу репродукції.

Звичайно кажуть, що завдання соціалізму — організація продукції. Частину цього завдання виконує вже капітал, замінюючи багато незалежних одно від другого дрібних підприємств організацією продукції в одному величезному підприємстві, в якому працюють іноді тисячі робітників. Трести йдуть ще далі, — вони організують продукцію цілих галузей індустрії. Але що може зробити лише один пролетарський режім, так це регулювати планомірно обертання продуктів, обертання між різними підприємствами, між продуцентом та споживачем — при чім поняття „спожив-

вач“ приймаєть ся в найширшому значінню, обіймаючи не тільки особисте, але і продукційне споживання. У ткача напр., нитки знаходять ся в продуктивнім споживанню; навпаки хліб, який він їсть, відносить ся до його особистого споживання.

Регулювати планомірно обертання продуктів може лише пролетаріят через знесення приватної власности на підприємства — і він не тільки може але й мусить це зробити, аби забезпечити безупинне продовження процесу продукції під своїм проводом, отже для того, щоб зміцнити існування свого власного режиму. Він мусить призначити розміри продукції в кождім окремім суспільнім підприємстві на підставі підрахування маючих ся продуктивних сил (робітників та засобів продукції) і маючої ся потреби в продуктах; він повинен дбати за те, щоб в кожде підприємство доставляли ся не тільки необхідні робочі сили, але й необхідні засоби продукції, а виробленні продукти збували ся споживачам.

Чи не є-ж це питання неможливим до розв'язання в сучасній великій державі? Уявіть собі, напр., в Німеччині державу завідуючою не тільки продукцією цілих 2-ох мільйонів підприємств, але й обертанням їх продуктів, які треба почасти доставляти з одного підприємства в друге яко засоби продукції, почасти збувати яко річі споживання 60-ти мільйонам споживачів з ріжними та непостійними вимогами! Завдання здаєть ся страшним, коли не припускати, що можна регулювати і потреби людей по простому шаблону, що можна зменшити їх потреби і видавати кождому як у казармі його порцію, себ то значить, звести сучасне культурне життя на далеко нижчий ступінь! Невже-ж „держава будучини“ мусить уявляти з себе казарму або тюрму?

Розумієть ся це завдання не просте. Воно найтруднійше з тих завдань, які прийдесть ся розрішати пролетарському режимові. Над ним прийдесть ся попрацювати. Але-ж не треба перебільшувати цих трудностей.

Перш над усе треба вказати на те, що справа тут іде не про те, щоб в одну ніч витворити з нічого цілком нову організацію продукції та обертання. Така організація вже до певної міри існує, бо інакше-ж було-б неможливим існування сучасного суспільства. Але ця організація була досі стихійною, несвідомою. Вона складала ся по за спинами людей, складала ся між ахом та крахом, серед всяких терть, банкрутств та кріз, під впливом закона вартости. І вся справа зводить ся тільки до того, щоб зробити цю організацію сьвідомою, щоб на місце попиту та предкладання, які своєю грою поправляють, заднім числом, зроблені помилки, поставити наперед вилічування усіх необхідних факторів. Пропорційність ріжних галузей праці існує вже й тепер, хоча недоскональна і нестійна; її не треба спочатку витворювати, — її треба зробити лише доскональнішою та стійнішою. І тут, як з грішми й цінами, маємо тримати ся переданого нам історією, — не відновлювати усе чисто ґрунтовно, але лише в де-яких пунктах розширити, в других обмежити, в третіх тісніще звязати та закріпити.

Тоді проблема значно звужить ся тому, що сконцентрування продукцій по найдоскональнійших підприємствах значно зменьшить кількість індустриальних підприємств. Про це ми вже казали. З 2.146.972 підприємств, які були зареєстровані в німецькій індустрії в 1895 році було лише 17.941 великих підприємств, що мали по верх 50 робітників (в них було занято 3 мільона робітників, при загальній кількості індустриальних робітників в 8 мільонів). Я, розумієть ся, не запевняю, що при пролетарському

режимі вестиметь ся лише ці великі підприємства. Було-б смішно подавати точні числа для будучих відносин. Усі наведені числа мають на меті ілюструвати повстаючі проблеми, вони не мають точно уявляти, як в дійсності складеть ся стан річей. Відношення двох мільонів індустриальних підприємств до 18 тисяч великих індустриальних підприємств показує лише те, що кількість індустриальних підприємств при пролетарському режимі значно зменшить ся.

Але ж трудність організації продукції та обертання можна зменчити ще й иньшим робом, не лише через зменчення кількості підприємств.

Всю продукцію можна розділити на дві великі царини: продукцію для споживання та продукцію для продукції. Вироблення засобів продукції, завдяки далеко ідучому поділу праці, стало тепер найважнішою частиною продукції і набирає усе більших розмірів. Майже жадна річ ужитку не виходить з рук лише одного продуцента, але-ж переходить через багато майстерень, так що той, хто зробив річ готовою для нашого ужитку, є останнім в цім довгім ряді продуцентів. Але-ж продукція річей ужитку та виріб засобів продукції мають цілком ріжний характер. Виріб засобів продукції уявляє з себе поле панування велетенських підприємств, як от залізна індустрія, гірництво і т. д. Вони вже й тепер мають високо розвинену організацію — підприємчі спілки, картелі, трести і т. д. Та й серед покупців цих засобів продукції підприємчі спілки осягли вже високого розвитку. Тут вже й тепер ведуть торг-влю не окремий підприємець з другим підприємцем, але-ж підприємча спілка з підприємчою спілкою, одна галузь індустрії з другою. Навіть і там, де підприємчі спілки менч розвинені, то й там завше порівняюче небагато продуцентів, які ведуть діло з небагатьома споживачами. Бо-ж споживачем

тут є не індивідуум, але ціле підприємство. В фабрикації прядильних та ткацьких машин, напр., налічувало ся в 1895 році 1.152 підприємства з 17.047 робітниками; але з них ледве чи мали якесь значіння 774 дрібних підприємств з 1.474 робітниками. Великих підприємств налічувало ся лише 73 з 10.355 робітниками. Проти них стоїть 200.000 текстільних підприємств (не лише прядильних та ткацьких), кількість яких, як ми бачили, можна лехко звести до кількох тисяч, може навіть до кількох соток. По сконцентруванню продукції в найдоскональнійших підприємствах лишиться ся з одного боку 50 машинних фабрик, з другого боку 2.000 прядильних та ткацьких. Невже-ж так важко першим порозуміти ся з останніми, що до кількості машин, і планомірно урегулювати свою продукцію.

Отже при такій невеликій кількості продуцентів і споживачів цілком природно, що в області фабрикації засобів продукції і тепер вже зменьшується ся продукція на вільний ринок і збільшується ся продукція на замовлення, себ-то планомірні, наперед обраховані продукція і обертання.

Інший характер має продукція річей ужитку. Правда і тут здibuємо ми велетенські підприємства (цукроварні, броварні), але, беручи загально, переважає тут дрібна продукція. Тут ще в багатьох випадках приходить ся пристосовувати ся до індивідуальних потреб покупців, а малому підприємству це лехше зробити ніж великому. Кількість індустріяльних підприємств тут велика, її не можна зменьшити в такій мірі, як при фабрикації засобів продукції. Тут панує продукція для вільного ринку, а цей самий, дякуючи великій кількості споживачів, далеко менше надасть ся до обрахування ніж при фабрикації засобів продукції. Кількість підприємчих спілок тут менше. Через це організація продукції річей ужитку представлятиме далеко біль-

не трудностей, ніж організація продукції і обертання засобів продукції.

Але й цю область маємо ми розділити на два відділи, а саме: на продукцію необхідних річей ужитку і на продукцію річей роскоші. Попит на необхідні річі ужитку має порівнюючи лише незначні хитання, він відзначається досить великою постійністю. День у день потребується приблизно однакова кількість муки, хліба, м'яса, овочів; попит на чоботи і білизну трохи змінюється з року на рік. Але чим більше річі ужитку приймають характер річей роскоші, без яких можна обійти ся, володіння або вживання яких приємно, тим більше стають хитання попиту на них. Тут вже споживання залежить більш від настрою. Коли-ж придивити ся до справи ближче, можна зауважити, що цей настрої залежить менш від покупців, ніж від індустрії. Напр. переміна моди залежить, як відомо, не від переміни смаку публіки, але від того, що фабриканти намагаються старі, вже розпродані товари представити в очах публіки негідними для дальшого ужитку і таким шляхом змусити споживачів купувати нові товари. Через це новий модний товар мусить кидати ся в вічі і відрізняти ся від старого. Поруч з неспокійністю, яка лежить в природі сучасного засобу продукції, саме цей інтерес фабрикантів уявляє з себе найголовнішу причину швидкої зміни мод. Нові моди вводяться фабрикантами, і вони вже далі накидають їх публіці.

Хитання розмірів збуту річей ужитку взагалі, особливо річей роскоші, викликаються не так зміною смаків, як змінами доходів споживачів. Знов ці останні переміни викликаються зміною періодів індустріального розцвіту та періодів криз, періодів збільшеного попиту на працю та періодів безробіття, — я кажу, розуміється, не про індивідуальні зміни, а про такі, які охоплюють більш-менш ши-

рокі верстви суспільства, які значно впливають на розміри споживання цілого суспільства. Коли-ж ми дослідимо звідки походять ці хитання, то й побачимо, що вони походять з області виробу засобів продукції. Усім відомо і всіма признаєть ся, що джерелом криз тепер являеть ся головним робом залізна індустрія.

Таким робом зміна періодів розцвіту індустрії та криз, а разом з цим і великі хитання в розмірах споживання продуктів залежать від причин, які криють ся в області виробу засобів продукції — а в цій області, як ми бачили, концентрація підприємств та організація продукції вже й тепер осягли такого розвитку, що тут найлехше завести повну організацію продукції та обертання. Постійність в виробі засобів продукції веде за собою також постійність попиту на річі ужитку; розміри цього попиту лехко определити статистично, не регламентуючи самого споживання.

Пролетарському режимові міг би бути небезпечним лише один вид перешкод обертання, оскільки ці перешкоди залежать від продукції — а саме тільки недопродукція (*Unterproduction*) але не надпродукція. Тепер саме надпродукція уявляє з себе головнійшу причину криз, позаяк найбільшу трудність уявляє тепер продаж продуктів, їх збут. Купування потрібних продуктів, доставання їх не робить великого клопоту, принаймні для тих щасливців, що мають в кишенях потрібні гроші. При пролетарському режимі буде це як раз навпаки. Про збут готових продуктів не буде чого дуже турбувати ся. При пролетарському режимі продукти вироблюють ся не приватними людьми для продажі другим приватним людям, але суспільство само продукує для задоволення своїх власних потреб. Кризи можуть тут виникнути лише тоді, коли для задоволення потреб продуктивного або особи-

стого ужитку буде вироблено не вистарчаючу кількість яких-небудь продуктів. Коли-ж в деяких або усіх галузях вироблюється забагато продуктів, то це означає в кожному разі марнотрацтво робочої сили, значить певну втрату для суспільства, але це не перешкоджає дальшому ходові продукції та споживання. Новому режимові прийдесться турбуватися головним робом за те, щоб в жадній галузі продукції не вироблялося замало продуктів. При тім він розумієть ся буде прямувати до того, щоб робоча сила не тратилася на лишню продукцію, позаяк всяка подібна рострата робочої сили означає, мимо усього иньшого, непотрібне збільшення робочого часу.

7. Останки приватної власности на засоби продукції.

Ми бачили, що пролетарський режим буде здебільшого зносити дрібну продукцію, де вона буде недоскональною з технічного боку, як в індустрії так і в крамарстві.

Крім того тільки що згадане змагання організувати обертання товарів, теж поведе до зведення дрібного крамарства до мінімуму, до винищення дрібних торговців, як споживчими товариствами, так і комунальними закладами. В інтересах правильного обрахування і найкращої організації процесу продукції дуже важно, щоб правління їх мало діло не з безліччю покупців, але-ж з небагатьома організаціями.

Крім крамарства в руки споживчих товариств та громад перейде також безпосередня продукція річей ужитку для задоволення місцевого попиту, напр., пекарство, молочна і овочна продукція, будування домів.

Однак не можна гадати, що тим шляхом щезнуть всі дрібні приватні підприємства. Насамперед цього не буде в сільському господарстві. Правда, ті рільні підприємства, які вже тепер зробилися капіталістичними, зруйнують ся з занепадом системи платньої праці і перейдуть в руки держави, громад або товариств. Разом з тим багато теперішніх дрібних селян покинуть своє господарство і стануть робітниками в великих індустріяльних підприємствах, або рільних економіях, які будуть забезпечувати їм достатнє існування. Але все-ж таки лишаться, мабуть, такі селяне, що надалі вестимуть своє маленьке господарство, користуючись членами своєї родини або наймаючи одного наймита або наймичку, які також рахують ся до родини. При сучасній консервативній вдачі наших селян дуже можливо, що багато з них схоче й надалі господарювати як тепер. Пролетарська державна власть з свого боку не матиме жадного бажання забрати в свої руки ці малі селянські господарства. Ще жадний поважний соціаліст ніколи не вимагав, щоб селяне були експропрійовані або щоб землі їх було конфісковано. Далекі правдоподібніше, що селянам буде дозволено й надалі господарювати так, як вони господарювали досі. Селянам нема чого боятися соціалістичного режиму.

Навіть дуже можливо, що ці селянські господарства зміцняться ся, завдяки соціалістичному режиму. Він принесе їм знесення мілітаризму, увільнення від тягару податків, дасть самовправу, перекладе на державу видатки по шкільній та дорожній справі, позбавить від видатків на утримання бідних, удержавить, а може ще до того й знищить, гіпотечні платежі, і принесе взагалі багато користі. Ми бачили також, що переможний пролетаріят має цілу рацію побільшувати кількість продуктів, що виробляються в країні, а до таких продуктів, по-

нит на які буде збільшувати ся, перш над усе треба залічити продукти рільного господарства. Не дивлячись на усі спростовання теорії з'убожіння, тепер є ще дуже багато голодних людей, і сам цей факт дає нам право припустити, що підвищення заробітньої платні виявить ся перш над усе в побільшенню попиту на продукти рільного господарства. Пролетарський режим матиме найбільший інтерес в побільшенню сільської продукції і він їй істотно в цім помагатиме. Його власний інтерес вимагатиме від нього піднесення підупалого сільського господарства через достарчання йому худоби, машин, гною, поліпшення ґрунту і т. д. В такий спосіб він допоможе збільшенню продукції в рільництві, навіть в тих господарствах, які ще не стали суспільними.

Але-ж і тут, як і в других областях народнього господарства, обставини зроблять доконечним упрощення процесу обертання продуктів через заміну багатьох приватних людей, що обмінюють ся між собою продуктами, невеликою кількістю організацій, які вестимуть між собою господарські зносини. Держава волітиме достарчати породисту худобу, машини, гній не окремим селянам, але селянським громадам та товариствам. Ці громади і товариства збуватимуть свої продукти вже не приватним торговцям-посередникам, але знов таки товариствам — (споживчим товариствам), громадам та державним індустріяльним закладам (млинам, цукроварням, броварням і т. д.). Таким робом і тут приватне господарство лишаєть ся позаду суспільного, уступаючи йому місце, і це останнє нарешті переробить і саме селянське господарство, повертаючи товариські або громадські спілки дрібних підприємств в великі суспільні підприємства. Селяне сполучатимуть свої землі й оброблятимуть їх разом, особливо коли побачать, яку користь приносить товариське господарство, що буде заведене по експропрійованих ве-

ликих економіях, — коли побачать, що в таких економіях при однаковій праці випродуковується більш продуктів, або коли випродуковується така сама кількість продуктів і у робітників лишається далеко більш вільного часу, ніж в дрібних господарствах. Коли-ж і досі існує дрібна продукція в рільнім господарстві, то це значно з'ясовується тим, що вона видушує з своїх робітників більш праці ніж може видушувати велика продукція. Селяне працюють без порівняння далеко більше ніж платні робітники у великих властителів земель, це безперечний факт. Селянин майже ніколи не має вільного часу, та й навіть у той вільний час думає він, як би поліпшити своє господарство. Для селянина не існує нічого крім його господарства, і це одна з причин, чому його так трудно нам повернути до себе.

Але це має значіння лише для старого покоління. Молоде покоління настроєне вже інакше, воно відчуває сильне прагнення до приємности, до розваг, до веселости, а разом з цим і до більш високої культури і позаяк не може задоволити ці потреби лишаючись на селі, воно рине в міста, і села пустіють. Коли-ж селянин побачить, що можна лишати ся при рільному господарстві, не зрікаючись від вільного часу й культури — він не буде тікати від сільського господарства, але просто стане переходити від дрібної продукції до великої — і таким робом щезне остання твердиня приватної власности.

Переможний пролетаріят не прискорюватиме насильно цього розвою вже з тої дуже простої причини, що не прямуватиме до того, аби без потреби проливати кров, — до цього-б власне привела кожда проба насильно навязати селянам новий засіб продукції. Як би високо не оцінювали ми жадобу боротьби та відвагу пролетаріята, але-ж його боротьба направляєть ся не проти дрібного люду, який

сам визискуєть ся, але проти великих визискувачів!

Поруч з рільництвом звертають на себе увагу ще малі індустріяльні підприємства. Вони теж не можуть цілком щезнути в близькій будучині. Правда, новий режим, як ми бачили, скрізь, де вестиметь ся конкуренція між зле урядженими підприємствами та доскональнішими, дбатиме аби спинити перші, щоб сконцентрувати робітників по добре уряджених великих індустріяльних підприємствах, куди їх можна легко притягти без уживання сили, призначивши їм там вищу заробітню платню. Однак, ще й досі існують такі галузі індустрії, де машина ще не в стані успішно конкурувати з ручною працею або де за поміччю машини не можна виконати де-яких операцій, що виконують ся ручною працею. В кожному разі характерно, що при перегляді індустріальної статистики німецької держави міні не удало ся здибати такої галузі індустрії, в якій досі панували виключно дрібна продукція, — за дуже незначним виємком (4 підприємства з 1 робітником в кожному).

Наведу тут де-кільки чисел, які, на скільки міні відомо, ще ніде не приводили ся. В слідуючих галузях індустрії майже виключно панує ще дрібна продукція (більш 97% усіх підприємств), великих же підприємств (з кількістю робітників по-над 50 чоловік) в них ще зовсім немає:

	Кількість підприємств		Кількість моторів
	з 1—5 робітн.	з 6—50 робітн.	
Виріб точильних камнів	77	2	52
Виріб скрипок	1.037	24	5
Виріб анатомічних препаратів	126	3	—
Білувальщики (Abdecker)	971	2	11
Прядіння без указ. матер.	275	3	2
Ткацтво без указ. матер.	608	6	5
Виріб іграшок з каучука	4	—	—
Цирульники, парікмахери та виробл. париків .	60.035	470	6
Чистильщики одержі та чобіт	744	4	7
Комінярі	3.860	26	—
Малярство та різбарство	5.630	84	2

Коли поминути художників, парікмахерів, комінярів, майстрів скрипок та ще білувальщиків (Abdecker) та чистильщиків чобіт, тоді поле, в якому панує безроздільно дрібна продукція без конкуренції з боку великих підприємств, зведеться в індустрії майже до нуля.

Можна припустити, що дрібні підприємства мають ще певну будучину в де-яких галузях індустрії, які продукують безпосередне для особистого ужитку людей, бо-ж машини, як відомо, продукують лише масові продукти, між тим як багато покупців люблять, щоб звертали увагу на їх особистий смак. Можливо навіть, що при пролетарському режимі кількість дрібних індустріальних підприємств збільшиться

ся, позаяк він піднесе добробут мас, і наслідком цього може бути жвавіший попит на продукти ручної праці, дякуючи чому художнє ремесло дістане новий товчок до свого розвитку. Правда, ми не можемо сподівати ся, щоб в будучині здійснила ся утопія Вільяма Мориса в якій машина не гратиме жадної ролі. Машина пануватиме й надалі в процесі продукції. Вона ніколи не уступить знов місця ручній праці. Але це не виключає того, що ручна праця знов розширить ся по де-яких художних ремествах і ще заволодіє де-якими новими полями. Коли тепер вона часто існує лише яко продукт нужди, яко д о м о в а і н д у с т р і я, то в соціалістичнім суспільстві ручна робота могтима існувати ще лише як дуже коштовна розкіш, яка при широкому добробутові може розширювати ся далі. Підвалиною процесу продукції лишиться велика продукція, що ведеть ся за поміччю машин. Дрібні індустрияльні підприємства, про які іде тут мова, будуть уявляти з себе що найбільше островки в морі великих суспільних підприємств.

Що торкається форм власности на засоби продукції та форм збута продуктів в цих дрібних підприємствах, то вони можуть бути найріжноманітнішими. Такі господарства можуть зробити ся додатком яко-го-будь великого державного або комунального підприємства, діставати від нього сировий матеріял та оруддя, віддавати йому свої продукти; вони можуть продукувати для приватних покупців або на вільний ринок і т. д. Як тепер так і тоді могтима робітники працювати по самих ріжних формах продукції, переходячи з одного в друге. Швачка може, наприклад, раз робити в державній фабриці, в друге шити сукню для приватної закащиці вдома, або шити знов для якоїсь закащиці у тої дома, а зрештою з'єднати ся з парою товаришок у продукційне

товариство і шити сукні на замовлення або на магазин.

В цьому відношенню, як і в усіх иньших, соціалістичний режім буде відзначати ся величезною різноманітністю та еластичністю форм. Нема нічого хибнішого як уявляти собі соціалістичне суспільство, як простий, грубий механізм, колеса котрого пущені в ход раз на завше і працюють з мертвою однаковістю.

В соціалістичному суспільстві можуть існувати поруч найрізноманітніші форми власности на засоби продукції: державна, комунальна, споживчих товариств, продукційних товариств, приватна; найрізніші форми підприємств: бюрократичне, тред-юніоністське, кооперативне, ведене одною особою; — найрізніші форми платні робітникам: постійна платня, почасова платня, поштучна платня, участь визиску від ошадження сирових матеріалів, машин і т. д.; участь в наслідках інтенсивної праці; — найрізноманітніші форми обертання продуктів, контракти на доставку, покупка з магазинів держави, громад, споживчих товариств, у самих продуцентів, і т. д., і т. д. Така сама різноманітність економічного механізму, як тепер, можлива і в соціалістичному суспільстві. Неможливими будуть лише скажений поспіх та погоня за наживою, боротьба та змагання, нищення й загибель, які виникають на ґрунті сучасної конкуренційної боротьби; так само щезне протилежність між визискувачами та визискуваними.

8. Духова продукція.

Оце все про головніші економічні проблеми, які повстануть з політичного панування пролетаріату, і про засоби до їх розв'язання. Було-б дуже привабливо в той самий спосіб й надалі розглядати

справу і досліджувати, які проблеми повинні повстати в родинному життю, міжнародних зносинах, відносинах між містом та селом і т. д., бо все це найглибше порушить ся переходом політичної влади в руки пролетаріату і не може не підпасти глибоким змінам. Але я можу не торкати ся тут цих тем, позаяк все істотне, що я мав про це казати, сказав я де-иньше (про відношення соціалістичного суспільства до колоній та світової торгівлі казав я в моїй передмові до брошури Атлантікуса „Погляд на державу будучини“, стор. ХІХ. і далі, а про „будучину власного огнища“ в „Аграрнім питанню“, стор. 447 і далі). Тут хотів би я розглянути лише одне питання, яке досі з'ясоване дуже мало: б у д у ч и н у д у х о в о ї п р о д у к ц і ї.

Досі ми розглядали тільки проблеми матеріальної продукції, що уявляє з себе основу. Але на підвалині її підносить ся продукція творів штуки, наукових дослідів, літературних праць усяких родів. Безупинний хід цієї духової продукції зробив ся для сучасного культурного чоловіка неменш конечним, ніж безперешкодна продукція хліба та м'яса, вугля та заліза. Але-ж пролетарська революція зробить продовження духової продукції в дотеперішній спосіб неможливим. Що-ж поставить вона на місце духової продукції?

Тепер жаден розумний чоловік не боїть ся вже, що побідний пролетаріат господарюватиме по варварськи і викине геть штуку й науку як зайве дрантя; навпаки, з всіх верств народньої маси пролетаріат уявляє з себе як раз ту верству, що виказує найбільш цікавості та поваги до штуки й науки. Про це я згадував вже в моїй брошурі „Соціяльна реформа і революція“. Але тут завдання моїх досліджувань торкають ся не того, що схоче робити переможний пролетаріат, а того, що він могтиме й муситиме робити під впливом логіки фактів.

Необхідних для штуки й науки матеріальних засобів не забракне. Ми бачили вище, що саме пролетарський режим знесенням приватної власности на засоби продукції утворить можливість дуже швидко усунути всю ту решту пережитих засобів та методів продукції, які тепер ще скрізь втримують розвій сучасних продукційних сил і які при сучасному пануванню приватної власности лише по волі й не цілком знищують ся конкуренцією. Завдяки цьому багатство суспільства при пануванню пролетаріату мусить відразу піднести ся далеко вище того рівня, на якому воно стоїть при капіталістичному режимі.

Але самих матеріальних засобів ще не досить. Багатство само по собі ще не утворює могутнього ідеального життя. Питання в тім, чи годять ся умови продукції матеріальних багатств в соціалістичній суспільності з конечними умовами для високого розвитку духової продукції. Це часто заперечуєть ся нашими противниками

Насамперед подивимо ся, якого характеру сучасна духова продукція. Вона приймає три форми: перша форма це продукція, що ведеть ся органами суспільства і служить безпосередно до заспокоєння суспільних потреб, друга форма — товарна продукція окремих одиниць і третя — товарна продукція в капіталістичному підприємстві.

До першого роду духової продукції належить ціла справа народньої просьвіти, від народньої школи до університету. Все воно, за виїмком незначних приватних шкіл, і тепер вже цілком в руках суспільства і ведеть ся ним не за-для зиску або зарібку. Це відносить ся насамперед до сучасних державних та громадських шкіл, а також до шкіл церковних організацій та добродійних закладів, які уявляють з себе здебільшого обломки середньовічного ладу, які ще дуже часто здібають ся особливо в країнах англо-саксонської культури.

Ця суспільна просвітня справа має величезне значіння для суспільного життя, властиво наукового, не тільки через вплив на підростаючу молодіж. Воно все дужче опановує також науковою діяльністю, позаяк учителі в цих закладах, особливо професори вищих шкіл, стають монополними власниками того наукового апарату, без якого тепер майже неможливо вести науковий дослід. Це головним робом відносить ся до поля природничих наук, техніка яких так високо розвинула ся, що, за виїмком кількох мільонерів, лише держава має потрібні средства для заведення й утримання потрібних наукових закладів. Та й в багатьох галузях соціальних наук, в етнології, археології та иньших, науковий апарат дослідів стає все ширшим та коштовнішим. Разом з тим наука стає все більш некористним ремеслом, з якого не може жити жаден чоловік, якому можуть віддавати ся цілком лише люде, що дістають за це платню від держави, коли вони не виказали дуже великої обережності при виборі собі батьків та жінок. Осягнення підготовляючого знання, необхідного для плодючої наукової діяльності, вимагає великих, а з часом все більших та більших грошових средств. Таким робом, наука все більш та більш монополізуєть ся державою та багатими клясами суспільства.

Пролетарський режім може лише привести до знесення усіх впливаючих з такого ладу обмежень наукової діяльності. Пролетарський режім повинен буде, як ми вже згадували, організувати справу народньої освіти таким робом, щоб кожда здібна людина мала спромогу придбати всі знання, які взагалі дають ся суспільними науковими закладами. Він страшенно збільшить попит на наукові сили учителів, а через те й на досліджувателів. Нарешті, зносячи клясові протилежности він зробить більш вільними як з внішнього так і з внутрішнього боку

тих досліджувателів в області соціальних наук, що займають державні посади. Доки існують класові протилежності, існуватимуть і різні погляди, з яких люде дивлять ся на суспільство. Нема більшого лицемірства або самообману від балакання про єдину науку, що стоїть вище класових протилежностей. Наука існує лише в головах досліджувателів, а досліджувателі з'являють ся продуктами суспільства й не можуть стояти по-за ним або над ним. І в соціалістичному суспільстві наука залежатиме від суспільних обставин, але ці останні будуть тоді, принаймні, гармонійними, а не антагоністичними.

Але ще гірше цієї внутрішньої залежності від суспільних обставин, якої не може позбутися жаден досліджувателів, внішня залежність багатьох досліджувателів від державної влади або від других пануючих інституцій, напр., від церкви. Ця залежність примушує учених пристосовувати свої погляди до поглядів пануючих клас, перешкоджає вільному та незалежному досліджуванню, спонукає вишукувати науковим шляхом аргументи, щоб оправдати існуюче та довести помилку повстаючих клас. Таким робом, класове панування впливає просто деморалізує на науку. Вона матиме цілу рацію вільно зітхнути, коли пролетарський режим знесе посереднє чи безпосереднє панування класи капіталістів та великих земельних властителів над нашими школами. Отже, при переході політичної влади до пролетаріату нема чого боятися за духове життя суспільства, на скільки воно звязане з справою просвіти, навпаки ми маємо сподіватися найліпшого.

Як же стоїть справа з духовою товарною продукцією?

Перш усього роздивимо ся одиноличні підприємства (*Allein betriebe*). Сюди відносять ся головним

робом малярство та різбарство, а також де-які частини письменства.

Пролетарський режим не виключає зовсім можливості існування цього роду товарної продукції, як не виключає він безумовно й одиноличної дрібної продукції в області матеріальної продукції. Пензель та палітра, чернила та перо, так само як голка та наперсток, не належать до тих засобів продукції, які конче і при всяких обставинах мусять бути повернуті в суспільну власність. Правда, можлива одна річ, що з знесенням капіталістичного визиску щезнуть також ті покушці, що могли платити та утворювали досі ринок для товарної продукції окремих підприємств художників. Це, розумієть ся, не лишило-б ся без впливу на продукцію річей штуки, але-ж це не зробило-б її неможливою, лише змінило-б її характер. Картини та статуї, які можна переносити з одного місця на друге й перемінати їх властителя, які можна поставити де вгодно — правдиві вирази товарної продукції в штуці, ті форми товару, які можна так як золото збирати й складати, однаково чи на те аби знов їх користо продати, чи на те аби ховати як скарб. Можливо, що продукція їх на продаж стріне чималі перешкоди в соціалістичнім суспільстві. Але за те на її місце виникнуть другі форми продукції річей штуки. Пролетарський режим страшенно збільшить кількість суспільних будинків і також дбатиме, аби усї місця де збираєть ся народ чи для праці, чи для нарад чи забав, зробити більш привабливими для нього. Художники замісь того, щоб творити статуї та образи, які поступають в процес обертання товарів, аби зрештою зупинити ся в цілком невідомих художникові місцях з цілком невідомою йому метою, тепер працюватимуть планомірно разом з архітектами, як це було в найпишніщі доби розцвіту штуки в Афінах часів Перікла та в Італії

часів ренесансу. Одна галузь штуки підтримуватиме її підноситиме другу, твір штуки матиме певну суспільну мету, його вплив, його обстановка, склад його публіки не будуть залежати від випадку.

З другого-ж боку щезне необхідність витворювати твори штуки для продажі яко товар. Взагалі зникне необхідність займатися духовою роботою для здобування грошей, для продукції товарів або під видом платної праці.

Я вже зауважив, що пролетарський режим дбатиме про скорочення робочого часу і збільшення заробітної платні: з погляду платного робітника це змагання зрозуміле само по собі. Я вже показав, до яких широких розмірів може піднятися платня негайно в державі розвинутої капіталістичної продукції через замкнення технічно відсталих підприємств та можливо краще використання лішних. Нема нічого фантастичного в припущенні, що можна буде негайно збільшити вдвоє заробітну платню і рівночасно вдвоє зменшити робочий час. Техніка осягла такого високого ступеня розвитку, що досить причин сподівати ся швидкого поступу в цій області. Чим швидче буде йти цей поступ, тим більш буде можливості людям, що заняті матеріальною продукцією, займатися крім того й духовою працею, навіть такою, яка не приносить жадної матеріальної користі, яка в собі самій має свою нагороду, с. т. найвищою духовою працею. Побільшений вільний час може йти навіть здебільшого на просту втіху духовими багатствами; але в талановитих натур він розбудить жадобу творчості і поведе до сполучення продуктивної праці в області матеріальної продукції з продуктивною працею в області штуки, літератури та науки.

Це злучення двох родів праці буде не тільки можливим, воно стане економічно необхі-

дним. Ми вже бачили, що пролетарський режим муситиме прямувати до того, аби зробити освіту усім доступною. Але-ж коли-б захогіло ся зробити її всім доступною в її теперішній формі, то це дуже скоро повело-б до того, що підростаюче покоління стало-б цілком нездатним до жадної участі в матеріальній продукції, с. т. привело-б до підкопу самої основи суспільного життя. В наші часи суспільний поділ праці дійшов до того, що фізична та духовна праця майже виключають одна другу. Фізична праця відбуваєть ся в таких умовах, що лише виключні натури або люде, яким сприяють обставини, мають спромогу робити поруч з нею й духову працю. З другого боку, духовна праця в її теперішній формі робить чоловіка нездатним до фізичної праці і відбирає охоту до неї. Дати усім людям при цих умовах просвіту — значить зробити неможливою всяку матеріальну продукцію, бо тоді не знайдесть ся нікого, хто схотів би й міг би працювати фізично. Отже коли ми хочемо зробити вищу духову освіту загальним добром, то не тільки педагогика, але й економічна необхідність примушують нас зробити це в такій формі, щоб підростаюче покоління навчало ся в школі не тільки духовій але й фізичній праці, щоб виробляла ся в ньому привичка злучати духову продукцію з матеріальною.

Пролетарський режим з необхідністю поведе двома шляхами до сполучення матеріальної та духової продукції і до увільнення цієї останньої від тих матеріальних перешкод, які роблять його недоступним масі людности : з одного боку шляхом постійного скорочення робочого часу для людей, що заняті фізичною працею, і зоставлення їм більш вільного часу для духової продукції відповідно зросту продуктивности праці в матеріальній продукції; — з другого боку, шляхом збільшення фізичної праці, яка виконуєть ся освіченими людьми,

що буде необхідним наслідком постійного збільшення кількості цих останніх.

Звідци лише один крок до того, щоб при такому сполученню, фізична праця зробила ся працею для зарібку, необхідною працею для служби суспільству, а духова праця — вільною працею, вільним використанням здібностей людини, якому усякий суспільний примус чужий. Духова праця взагалі далеко важче годить ся з таким примусом ніж фізична. І це увільнення духової праці пролетаріатом — не просте безвинне бажання утопістів, але економічно необхідний наслідок його перемоги.

Нарешті маємо ми розглянути третю форму духової продукції, форму капіталістичного визиску. Коли перша форма організації духової продукції обіймала головним робом науку, друга — штуку, то третю здибуємо ми в усіх областях взагалі, особливо-ж в області літературної та сценічної діяльності, де видавці книжок, часописей і журналів, а також антрепреньори виступають яко капіталістичні підприємці.

При пролетарському режимі продовження цієї капіталістичної експлуатації стане неможливим. Її існування тепер з'ясовуєть ся тим, що наведені галузі духової продукції вимагають дуже коштовного технічного апарату та співробітництва багатьох робітників. Окрема людина своїми власними силами нічого не може тут вдіяти. Чи-ж не значить це, що й тут капіталістичне підприємство можна замінити лише державним підприємством? Коли-ж це так, то чи не загрожує державна централізація такій широкій та важній області духового життя найгіршими наслідками, які тільки тут можливі, а саме одноманітністю та застоєм? Хай державна власть перестане бути органом одної класи, але хіба вона не лишить ся органом більшості? Чи можна робити духове життя залежним від ухвал більшості?

Хіба кожда нова істина, кождий новий погляд або почуття не належали завше спочатку лише незначній меншості, яка їй боролася зі старим? Чи не загрожує новий лад тим, що як раз найкращі та найвідважніші з передових борців за духовий розвиток суспільства будуть завше в постійнім конфлікті з пролетарським режимом? І коли він дасть кождій окремій людині більш волі художнього та наукового розвитку, то їй тоді чи не буде цей здобуток більш зкритим тими кайданами, що буде наложено на духову діяльність об'умовлену співділанням суспільних средств? — Це без сумніву, дуже важна проблема, але не така, якої не можна розв'язати.

Перш усього треба зауважити, що як для цілої продукції взагалі так і для суспільних інституцій, котрі присвячені духовій продукції, органом, що кермує та дає средства, є не тільки держава але також і громада. Вже цього досить, щоб занобігти одноманітності в духовому життю суспільства та усякої залежності від одної центральної влади. Але крім цього капіталістичні підприємства в області духової продукції буде замінено й другими організаціями, а саме: вільними спілками, що ставлять собі метою служити штуці, науці, суспільному життю та сирияють усіма можливими засобами відповідним підприємствам або беруть їх в свої руки. Вже й тепер існує у нас багато приватних товариств, які уряджують театральні вистави, видають часописи та літературні твори, скуповують твори штуки, виряджують наукові експедиції і т. д. Чим короче буде час праці в матеріальній продукції, тим вище буде заробітна платня, тим більше будуть розвивати ся та процв'ятати ці вільні спілки. Вони мусять зростати численно, мусять збільшувати ся пильність та свідомість їх членів: будуть збільшувати ся средства, які кождий окремий член зможе віддавати спілкам. Я певен

В тому, що саме ці вільні спілки будуть грати все більшу та більшу роль в духовому життю суспільства і саме їм належить зайняти місце капітала, яко організаторам та кермувачам духової продукції, наскільки вона має суспільний характер.

Отже й тут пролетарський уряд веде не до збільшення неволі, але до розширення волі.

Визволення освіти та наукового досліду з пут класового панування, визволення індивідуума з під гнету виключно фізичної знесилюючої праці, заміна капіталістичної організації суспільної духової продукції його організацією при допомозі вільних спілок, — до цього прямують тенденції пролетарського режиму в області духової продукції.

Ми бачимо, що проблеми, які треба буде розв'язати цьому режиму в продукції, цілком не одноманітні та не завше однакові. Капіталістичний засіб продукції висунув завдання — організувати суспільний процес продукції так, щоб він цілком підлягав одному цілковитому планові. Це завдання зводиться до всунення кожної окремої людини в межі твердого порядку, правилам якого вона мусить корити ся. Але з другого боку, той самий капіталістичний засіб продукції з особливою силою прокинув в індивідуумі самопізнання, поставив його на власні ноги, позбавив його залежності від суспільства. Тепер більше як коли небудь кожний вимагає собі можливості вільно розвивати свою індивідуальність, можливості опріділювати свої відносини до других людей тим вільніше, чим інтимніші та індивідуальніші ці відносини. Перш усього сюди належать брачні відносини, потім також відносини людей до внішнього світу, яко художників та мислителів. Регулювання суспільного хаосу та визволення індивідуума від всяких пут — це два історичних завдання, які ставить капіталізм перед суспільством. Вони, здається, перечать одно другому, але в дій-

ності їх можна розв'язати рівночасно однаковим робом, і саме ця помилка з'ясовує безсилля анархізму. Анархізм це продукт реакції дрібного буржуа проти капіталізму, що загрожує йому загиною та гнете його. Дрібний ремісник, що звик розподілювати й обставляти свою працю як йому вподобаеться, повставав проти фабричної дисципліни та монотонності. Ідеалом його лишала ся праця кожної особи і тільки в тих випадках, коли ця праця була цілком неможливою, він допускав заміну його суспільним співробітництвом в вільних спілках, цілком незалежних одна від другої.

„Новий середній стан“, інтелігенція, як ми вже бачили, уявляє з себе по своєму суспільному становищу ту саму первістну дрібну буржуазію, тільки в новому виді, тончу та ніжнішу. Її умови праці розвивають в ній теж саме змагання до вільної праці, туж саму відразу від дисципліни та однонаїтності. Тому і її суспільний ідеал лишаєть ся тим самим, с. т. анархістичним. Але те, що уявляє з себе поступовий ідеал відносно духової продукції, стає реакційним відносно матеріальної продукції, де цей ідеал відповідає лише умовам продукції при занепадаючій ремеслв.

При сучасному стані продукції можливі лише дві відміни матеріальної продукції (ми кажемо про масову продукцію, залишаючи де-які пережитки, що є лише рідкостями): або комуністична з суспільною власністю на засоби продукції і з плановим регулюванням продукції з одного центрального пункту, або-ж капіталістична. Анархістична-ж, в найкращім випадкові, може бути лише коротким епізодом. Матеріальна продукція вільних спілок позбавлена центральної управи веде до хаосу, коли вона не уявляє з себе товарної продукції з товарним обміном на підставі закону вартости, що здійснюєть ся через вільну

конкуренцію. Ми бачили вище, яке значіння має цей закон при вільній продукції окремих підприємств; він об'умовлює певну продукційність між окремими галузями продукції, він не допускає, щоб суспільство було засиано гудзиками, а хліба йому бракувало. Але товарна продукція, при сучасному стані суспільної продукції, конче повинна знов набирати форми капіталістичної продукції, як це доводить приклад багатьох продукційних товариств. Змагання до анархістичного ідеалу в матеріальній продукції уявляє з себе в найкращому випадкові сізіфову роботу.

Інакше стоїть справа з духовою продукцією. Вона стоїть на матеріальній продукції, на її лишку в продуктах та робочих силах; вона розвивається лише тоді, коли забезпечене матеріальне життя. Коли матеріальна продукція приходить в безладдя, то це загрожує небезпекою самому існуванню суспільства. Але для існування суспільства цілком байдуже, як розподілюється маючийся лишок продуктів та робочих сил між окремими галузями вільної духової творчости. Виїмок уявляє з себе лише справа просвіти, яка залежить від своїх особливих законів і яка навіть тепер, в суспільстві вільної конкуренції, не віддана їй на поталу, але регулюється безпосередньо суспільством. Коли-б усі почали виробляти один який-небудь товар, напр. гудзики, і на виріб їх ужили стільки робочих сил, що їх бракувало-б для продукції других товарів, напр., хліба, — то все суспільство попало-б в прикре становище. Навпаки, для порівняючих розмірів продукції ліричних віршів та трагедій, творів по асірології та ботаніці не існує жадної певної норми, нема ні мінімальних, ні максимальних меж. Коли сьогодні виходить вдвоє більш драм ніж вчора і за те вдвоє менш ліричних віршів, коли сьогодні виходить 20 творів по асірології і всього

десять по ботаніці, тоді як вчора відношення між ними було як раз противним, — добробут суспільства не був би тим ані трохи порушеним. Цей факт виражаєть ся економічно тим, що закон вартости, мимо усіх психологічних теорій вартости, має силу лише для матеріальної продукції, не розширюючись на духову продукцію. В області цієї останньої центральна управа продукцією не тільки непотрібна але просто безрозсудна, тут може панувати вільна продукція, яка не потребує зробитись через те продукцією товарних вартостей і (в великому підприємстві) капіталістичною продукцією.

Комунізм в матеріальній продукції, анархізм — в духовій — оце тип соціалістичного засобу продукції, до якого приводить силою логіки економічних фактів панування пролетаріату або, інакше кажучи, приводить соціальна революція цілком незалежно від того, які-б були бажання, змагання та теорії пролетаріату.

9. Психологічні предпосилки панування пролетаріату.

Може де-кому з читачів здасть ся дивним те, що я при цім досліді казав виключно про економічні умови. Я не досліджував, яка мусить бути етична засада нового суспільства, чи буде воно спирати ся на кантівську чи на спенсерівську етику, чи буде його гаслом категоричний імператив чи найбільше щастя найбільшої кількості людей, я не досліджував також, яка мусить бути найголовніша його правна засада: чи право на цілий зарібок, чи право на існування, чи ще яке-будь друге з ґрунтовних економічних прав відкритих правничим соціалізмом. Нема сумніву, що право і етика відограватимуть також ролю в соціальній революції, але-ж економічні вимоги завше братимуть гору.

Але крім права та етики треба брати під увагу і психологію. Чи-ж не повстануть перед пролетаріатом теж і в цій галузі певні проблеми і при тім дуже важні? Чи соціалістичне суспільство, не предполагає надзвичайних людей, дійсних ангелів по саможертві та лагідності, працелюбству та інтелігентності? Чи не буде соціальна революція, при властивих сучасній людскості егоїзмі та грубості, гаслом до дикої боротьби за здобич або до поголового нічогонероблення, від якого вона загине? Жадні зміни економічних засад суспільства нічого не допоможуть, доки самі люде не стануть благороднішими.

Не нові вже ці слова та навчання. Це співало ся вже перед соткою років, коли пішов в ход вираз „про обмежений розум підданих“. Чадолюбні батьки рідних країн, царки та королі доби сьвятої спілки готові були, бачте, дарувати своїм улюбленим вірнопідданним всяку волю, тільки вони мусяли до цього спочатку „достигти“.

Я й не думаю заперечати, що кожен спосіб продукції потребує не лише певних технічних, але також і психологічних предпосилок, без яких він не може здійснити ся. Якого роду мусять бути ці предпосилки даного способу продукції, це залежить від характеру економічних завдань, які він висуває.

Ніхто не скаже, що я в своїм досліджуванні предполагав людей з ангельським характером. Проблеми, які треба було розв'язати, предполагали інтелігентність, дисципліну та організаторський талант. Оце психологічні предпосилки соціалістичного суспільства. Саме їх і витворює вже тепер капіталістичне суспільство. Історичне завдання капіталу -- дисциплінувати і організувати робітників та розширити їх сьвітогляд поза межі майстерні та церковної дзвіниці.

Неможливо прийти до соціалізму на підставі ремісничої або сільської продукції не тільки з економічних причин, — завдяки низькій продуктивності підприємств, — але й з причин психологічного характеру. Я вже вказував на те, що дрібно буржуазна психологія схиляється до анархізму і противить ся дисципліні суспільної продукції. Це власне одна з великих труднощостей, які повстають для капіталістичної продукції, бо-ж перші його робітники виходять з ремісників та селян. З цим мусів він бороти ся в 18 столітті в Англії, та й тепер ще ці обставини утруднюють швидкий розвиток великої індустрії в південних державах американських Сполучених Держав, якій там дуже сприяє близькість сирових матеріалів.

Але не тільки одна дисципліна, а також і організаторський талант дуже мало розвивається в дрібно-буржуазних та сільських обставинах. Там нема великих мас людей, які треба лучити для планомірної спільної діяльності. На цім ступені економічного розвитку лише армії дають нагоду до з'організування великих мас. Великі проводирі з'являються і великими організаторами. Капіталістична продукція переносить завдання організації великих мас людей в індустрію. Полковниками являються тут, як відомо, капіталісти, усі видатні діячі з них бувають великими організаторами. І серед своїх служачих капітал особливо високо цінить і нагороджує організаторські таланти. Так повстають численні організаторські таланти, якими й пролетарський режим зможе добре скористувати ся. Ми не засудимо директорів фабрик та проводирів трестів на бездіяльність.

Капітал потребує також інтелігентних робочих сил, і тому ми бачимо, що конкуренційна боротьба скрізь веде до поліпшення бодай індустріальної

освіти. З другого-ж боку самий розвій торговельних зносин та зріст газетної справи ведуть самі собою до розширення духового краєвиду робітників.

Та не лише змагання капіталу по визиску великих мас робітників, але в такій самій мірі і боротьба робітників проти цього визиску розвивають психологічні предпосилки соціалістичної продукції. Ця боротьба розвиває дисципліну, ми вже зазначали, що ця дисципліна зовсім відмінна від тої, до якої примушує капітал. Вона розвиває також організа-торський талант, бо-ж тільки завдяки одностайному поступованню великих мас людей може устояти пролетаріят в боротьбі проти капіталу й капіталістичної держави. Організація — могутнійша зброя пролетаріяту, і майже усі його великі проводирі разом з цим і великі організатори. Пролетаріят не має чого протиставити грошовій силі капіталу крім своєї економічної необхідности для продукції та своїх організацій. Що разом з цим і завдяки цьому підноситься ся також його інтелігентність, це не потребує жадних доказів.

Для того, аби пролетаріят мав силу до знищення своїх грізних противників, він потребуватиме високої інтелігентности, суворої дисципліни, доскональної організації широких мас пролетарів, і ці останні повинні будуть стати рівночасно безумовно необхідними для цілого економічного життя країни. Пролетаріят лише тоді побідить, коли він розвине в собі усі ці прикмети до найвищого ступеня, і тому його панування, значить і соціальна революція, настануть не раніш ніж матиметь ся досить не тільки економічних, але й психологічних предпосилок соціалістичного суспільства. Позаяк для цього не потрібно, щоб люде стали ангелами, то ми не мусимо дуже довго чекати цієї психологічної достиглости.

Коли-ж сучасні пролетарі не потребують дуже змінити ся, аби стати стиглими для соціалістичного суспільства, то в кожнім разі маємо ми право сподівати ся, що воно значно змінить характер людини. Утворення вищого типу чоловіка порівнюючи з сучасним, хотять виставити по передньою умовою соціалістичного суспільства; але позаяк капіталістичне суспільство рішуче не може зробити цього, то це було-б цілком невикональною умовою. Це буде не умовою, але наслідком соціалізму. Соціалізм принесе людям забезпечення, спокій та вільний час, він піднесе їх душу по-над щоденщину, позаяк вони не муситимуть що-дня гадати, де взяти хліба на завтра. Соціалізм зробить кожду окрему особу незалежною від других осіб і таким чином знищить і рабські почуття й погорду до людей. Разом з тим він зрівняє село та місто, зробить приступними людям усі скарби багатой культури і поверне їм природу, з якої вони черпають силу і радість життя.

Рівночасно з психологічними коріннями песімізму він вирве і його соціальні коріння: нужду й занепад одних, що роблять нужду добродійством, і пересищення других, які, користуючись усіма добрими життя, встигли випити чарку до дна. Соціалізм усуне й нужду, й пресищення, й виродження, він зробить людей радими життя, гідними втіх, уміючими цінити красу. Він принесе усім свободу наукової та штучної творчости.

Чи-ж не можемо ми припустити, що при таких умовах повстане новий тип людини, який буде вищим над найвищими типами, які досі створила культура? Це буде, коли хочете, надчоловік, але він буде не виїмком, а правилом, він буде надчоловіком в порівнянні з своїми попередниками, але не з своїми товаришами. Це буде чоловік високої душі, який шукає собі задоволення не в тім, щоб бути

великим серед покалічених карликів, а в тім, щоб бути великим серед великих, щасливим серед щасливих — який буде черпати почуття своєї сили не з того, що він піднімаєть ся над трупами роздушених, але з того, що спілка з рівними йому людьми, котрі прямують до одної мети, дає йому сьміливість звязити ся на розв'язання найвищих проблем.

Отже ми можемо сподівати ся, що повстане царство сили та краси, гідне ідеалів наших найглибших та найблагороднійших мислителів.

5

